

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМ. В.М. КОРЕЦЬКОГО**

На правах рукопису

ГОНЧАРУК АНДРІЙ ПЕТРОВИЧ

УДК 340.13

**МЕХАНІЗМ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ
(ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація

на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
БОБРОВНИК Світлана Василівна,
доктор юридичних наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1 Теоретико-методологічні засади дослідження правової поведінки	12
1.1.Парадигма дослідження правової поведінки: історіографічний аспект.....	12
1.2.Методологічні основи пізнання правової поведінки.....	32
1.3.Правова поведінка як юридична категорія: поняття та ознаки.....	51
1.4.Види правової поведінки та її місце в системі суміжних понять.....	66
Висновки до розділу 1.....	81
Розділ 2 Категорія механізму правової поведінки в контексті системно-структурного та комунікативного підходів	83
2.1. Системно-структурний аналіз природи та елементів механізму правової поведінки.....	83
2.2. Механізм правомірної поведінки: елементи та форми прояву	106
2.3. Дихотомія правової поведінки та аналіз зв'язків між її видами	126
2.4. Реалізація правового примусу як елементу механізму правової поведінки.....	146
Висновки до розділу 2	163
Висновки	165
Список використаної літератури	169

ВСТУП

Актуальність теми. Проблеми правової поведінки людини є одним з наріжних каменів юриспруденції. Упродовж століть – від античної філософії і до сучасної правової науки – не припиняються спроби осмислити процеси та механізми, що передують людській активності, визначити об'єктивні закономірності та встановити, яким чином середовище, в якому перебуває індивід, впливає на прийняття ним юридично значущих рішень.

Формування правової поведінки особи є закономірним та логічно упорядкованим процесом, в якому під впливом зовнішнього оточення, індивідуального сприйняття дійсності, а також особистих потреб та інтересів формується модель майбутньої поведінки, що реалізується у правовій активності особи.

Актуальність пізнання процесу становлення поведінкової моделі індивіда визначається необхідністю визначення ролі соціальних, правових, психологічних та інших факторів впливу, під дією яких особа обирає найбільш прийнятний для неї спосіб досягнення власних потреб. Усвідомлення того, що і якою мірою визначило поведінку суб'єкта сприяє подоланню таких негативних явищ в суспільстві, як рівень злочинності, маргінальна поведінка, правовий інфантилізм, нігілізм тощо. Водночас для забезпечення реальної можливості імплементації теоретичних напрацювань в практичні заходи, необхідним є застосування абсолютно нового підходу до визначення об'єкту цього дослідження.

Обрана тема дисертаційного дослідження спрямована на розробку та обґрунтування завершеної концепції механізму правової поведінки, що засновується на поєднанні біхевіористських теорій, класичних поглядів на правову поведінку, окремих положень психологічної та соціологічної наук, а також авторського підходу до аналізу співвідношення видів правової поведінки, класифікації елементів механізму її детермінації та особливої ролі правового примусу.

Пізнання об'єкту дослідження здійснюється в аспекті його комунікативного призначення. Правова поведінка розглядається не лише як спосіб реалізації суб'єктивних прагнень індивідів в межах наданої їм правом свободи, а і як універсальний засіб взаємодії громадян між собою та державними інституціями.

Не зважаючи на значну наукову цінність знань про статус правової поведінки, комплексне дослідження цього явища розпочалось лише наприкінці 70-х років ХХ ст. Водночас, необхідно зауважити, що на сьогоднішній день відсутній ґрунтовний та всебічний науковий аналіз механізму правової поведінки індивідів як теоретико-правової категорії через аналіз його ознак, структурну характеристику та місце в системі суміжних понять.

Зокрема серед представників юридичної науки, які досліджували проблеми правової поведінки та суміжних до неї категорій і чиї праці були покладені в основу цього дослідження доцільно назвати таких вчених, як С. О. Анохін, Е. М. Балашова, С. В. Бобровник, Н. В. Галустьян, Т. З. Гарасимів, П. В. Демидов, Г. Х. Єфремова, О. Л. Кдлян, О. Л. Ковальова, Ю. О. Козенко, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, С.В. Лелявін, О. М. Лебедева, І. М. Максимова, Н. О. Маркова, Е. К. Нурпеісов, В. В. Оксамитний, О. М. Омельчук, Н. М. Оніщенко, А. С. Палазян, О. Д. Прусаков, О. Р. Ратінов, Д. В. Рукавішніков, В. М. Сирих, О. Ф. Скакун, О. Р. Смірнов, Т. І. Тарахонич, Н. І. Тюріна, Л.М. Фомічова, Н. Ю. Фролова.

Інтенсифікація доктринальних досліджень у сфері правової поведінки створює сприятливі умови для становлення та розвитку суспільної свідомості, загальної правоповаги, подолання негативних соціальних явищ. Водночас необхідно зауважити на низький рівень розробленості окремих питань, до яких належить і характеристика механізму правової поведінки. Маємо відзначити, що ця проблематика до недавніх пір оминалася представниками правової науки, залишаючи тим самим прогалини у вченні про правову поведінку особистості, зокрема, закономірності її детермінації.

Відзначаючи здобутки зазначених науковців в становленні сучасних поглядів на феномен правової поведінки, зауважимо на доцільності спрямування пізнавального потенціалу на дослідження її теоретичного аспекту із урахуванням механізмів її становлення та факторів, що беруть участь в цьому процесі. Означене вище і обумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відділі теорії права і держави Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України в межах тем науково-дослідних робіт «Проблеми праворозуміння та реалізації права в умовах демократичного розвитку» (номер державної реєстрації 0110U0037331) та «Принцип рівності у праві: теорія і практика» (номер державної реєстрації 0112U007119). Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України (Протокол №10 від 18 грудня 2012 року).

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у здійсненні теоретико-правового аналізу поняття механізму правової поведінки; його осмислення з позицій природно-правового, соціологічно-правового та комунікативного підходів; розробка цілісної та завершеної концепції механізму правової поведінки.

Досягнення зазначеної мети обумовлює необхідність вирішення таких задач:

- *розкрити* парадигму становлення наукових поглядів на правову поведінку та охарактеризувати етапи наукового дослідження проблеми;

- *визначити* методологічну основу пізнання механізму правової поведінки та роль і значення антрополого-комунікативного підходу як інструментального базису дослідження;

- *обґрунтувати* авторське визначення поняття правової поведінки як юридичної категорії;

- *встановити* місце категорії «механізм правової поведінки» в системі таких суміжних правових категорій як «правова діяльність», «правова

активність», «юридична поведінка», «поведінка у сфері права», «юридично значима поведінка»;

- *виокремити* ознаки правової поведінки, що відокремлюють її від інших видів соціально-значимої діяльності;

- *сформулювати* визначення поняття механізму правової поведінки, розглянути його ознаки та стадії;

- *виокремити* структурні елементи механізму правової поведінки та проаналізувати їх роль в детермінації поведінки індивіда;

- *розглянути* дихотомічну природу правової поведінки в аспекті антагонізму її правомірної та неправомірної форм;

- *з'ясувати* форми та способи впливу правового примусу на процес становлення правової поведінки.

Об'єктом дослідження є права поведінка як комплексна, міжгалузева наукова категорія.

Предметом дослідження є загальнотеоретичний аспект механізму правової поведінки.

Методи дослідження. Враховуючи мету та задачі дисертаційної роботи методологічну основу дослідження складає ієрархічно побудована система філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціальнонаукових методів, принципів наукового пізнання та наукових підходів.

В основу дослідження покладено застосування *антрополого-комунікативного підходу*, що сприяв аналізу індивідуальних, правових та суспільних факторів становлення правової поведінки; характеристиці взаємодії людини, суспільства та держави і подоланню протиріч між ними; вдосконаленню стандартів правового регулювання поведінки індивідів, які мають виходити за межі примусового характеру; встановленню стимулюючих заходів для обрання суб'єктами права юридично належної чи доцільної поведінки; пізнанню комунікативного аспекту правової поведінки як системи знаків та символів; аналізу юридичних текстів на їх відповідність реально існуючим правовідносинам та стандартам поведінки; органічному поєднанню

соціального, психологічного та правового аспекту правової поведінки.

Дослідження механізму правової поведінки будується на поєднанні двох основоположних філософських методів пізнання – метафізичного та діалектичного. Використання *метафізичного методу* в цьому дослідженні забезпечило сприйняття та осмислення досліджуваних категорій для визначення їх природнього стану поза зовнішнього втручання та подальшого зіставлення з реально існуючою формою, що була піддана впливу соціального та правового середовища (підрозділ 2.1., 2.4.). *Діалектичний метод* сприяє аналізу історичної парадигми становлення вчення про правову поведінку (підрозділ 1.1.); визначенню видозміни об'єкту дослідження (підрозділ 2.1.); єдності і наступності форм і типів правової поведінки; розкриттю дійсних протиріч, що властиві цьому феномену (підрозділи 2.3., 2.4.), встановленню залежності типових стандартів поведінки від середовища, в якому перебуває суб'єкт (підрозділ 2.1.). *Історичний метод* застосовувався для аналізу становлення теорії правової поведінки (підрозділ 1.1.). Для визначення змісту термінів, зіставлення подібних категорій та визначення дефініцій в дослідженні механізму правової поведінки використано *метод семантичного аналізу* (підрозділи 1.3., 1.4., 2.1.). За допомогою *компаративного методу* здійснювався аналіз існуючих поглядів на природу механізму правової поведінки, визначення їх найсуттєвіших здобутків, а також в процесі порівняльного аналізу об'єкту дослідження та суміжних правових явищ (підрозділи 1.1., 1.3., 1.4.). *Аксіологічний метод* застосовувався для тлумачення правової поведінки, визначення її місця в правовій системі та характеристиці тих цінностей, що впливають на обрання суб'єктами тієї чи іншої моделі поведінки (підрозділи 2.1., 2.2.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є одним з перших в сучасній юриспруденції загальнотеоретичним дослідженням, в межах якого розглядається проблематика механізму правової поведінки, аналізується її комунікативний аспект та

пропонується новий підхід до визначення способу впливу правового примусу на поведінку суб'єктів.

Наукова новизна одержаних результатів і особистий внесок автора відображено у таких найважливіших висновках, положеннях та рекомендаціях, що виносяться на захист:

вперше:

- запропоновано авторське визначення поняття механізму правової поведінки як процесу впливу факторів зовнішнього середовища та особистих переконань на свідомість індивіда та водночас як узгодження в свідомості індивіда інформаційного та стимулюючого впливу факторів, мотивів, цілей та установок, які характеризуються суперечливістю, належать до правової або соціальної сфер, мають об'єктивну та суб'єктивну форми, за результатом якого формується компроміс, що виконує роль вольового обґрунтування та усвідомлення індивідом мети і значення власної поведінки;

- проаналізовано комунікативний характер правової поведінки, що полягає у її призначенні до встановлення змістовного зв'язку між особистістю, суспільством та державою як основними суб'єктами в соціальній системі; при цьому правова поведінка є матеріальним виразом наміру особи застосувати норми права, про що особа заявляє усім зацікавленим в цьому суб'єктам своїми діями;

- запропоновано концептуальне розуміння ролі правового примусу в механізмі правової поведінки, яка розглядається у нормативному, комунікативному і психологічному аспектах: нормативний аспект характеризує об'єктивну форму буття примусу в нормативно-правових актах, принципах законодавства, інших інструментах владного впливу; комунікативний аспект полягає у здатності доносити до індивіда певну ідею, обмеження чи іншу форму інформації, яка, втілюючись в індивідуальних установках особи, бере участь у механізмі правової поведінки; психологічний аспект є способом, в який особа свідомо сприймає правовий примус та через який відбувається його вплив на становлення правової поведінки суб'єкта;

удосконалено:

- погляди на історіографічну парадигму дослідження правової поведінки та її механізму, відповідно до яких актуалізація наукового пізнання в цьому напрямку відбулась в другій половині 60-х р. ХХ ст., коли завдяки сформульованому підґрунтю у працях вчених радянської доби, правова поведінка визначилась як самостійний напрям правового пізнання;

- уявлення про склад правової поведінки, до якого належать: суб'єкт – фізична особа чи група осіб, що знаходяться у стані свідомого сприйняття дійсності та свободи волі; суб'єктивна сторона – внутрішні мотиви та переконання суб'єкту, які стали передумовою правової поведінки та передбачення суб'єктом бажаних та допустимих правових наслідків; об'єкт – предмети, процеси та явища соціальної дійсності, існування чи статус яких визначається правом; об'єктивна сторона – юридично значущі дія чи бездіяльність, правові наслідки поведінки; причиново-наслідковий зв'язок між діями та наслідками, правовий нагляд з боку держави, комунікативний зміст поведінки;

- теоретичне обґрунтування критеріїв визначення характеру конкретної моделі правової поведінки, до яких належить: оцінка поведінки в залежності від суспільних стандартів, відповідність правовим нормам; особливі умови, визначені в законодавстві, що відносять поведінкову модель до певного виду всупереч її протиправності чи суспільній небезпечності;

- уявлення про структуру механізму правової поведінки як сукупності факторів, нормативно-правових установок особистості, правових стимулів та мотивації;

дістали подальшого розвитку:

- підходи до співвідношення поняття «правова поведінка» із суміжними поняттями, відповідно до яких «правова поведінка» є оптимальним рішенням для позначення досліджуваного явища; при цьому близьким за змістом до правової поведінки визнається категорія «правова активність», що характеризує

об'єктивний аспект поведінки, тобто її форму втілення у діях або бездіяльності особи;

- уявлення про класифікацію факторів правової поведінки на об'єктивно-правові, що належать до правової системи, існують поза волею суб'єкта як елемент соціальної і правової реальності і які сприймаються як факти (норми права, законність); суб'єктивно-правові, що характеризують сприйняття особою правової дійсності (психологічні фактори, переконання, воля, правосвідомість, правова культура, усвідомлення відповідальності); та соціальні, які характеризують вплив суспільного простору на становлення правової поведінки індивіда (економічні, політичні, соціальні, культурні);

- уявлення про нормативний підхід до форм правомірної поведінки як пасивне дотримання заборон, реалізація принципів права, застосування аналогії права та закону, природно-правовий підхід як всі різновиди соціально-корисної діяльності;

- теоретичні положення щодо детермінації неправомірної поведінки як складного, комплексного та багатоетапного процесу, до якого залучено соціальні, правові, психологічні чинники та фактори, що містять негативний зміст, формуючи в свідомості індивіда відповідну модель поведінки.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані у: а) *науково-дослідній діяльності* для поглиблення знань про механізм правової поведінки з метою визначення на теоретичному рівні практико-прикладних шляхів підвищення правової культури населення та стану законності; б) *законотворчій роботі* для нормативного закріплення заходів, націлених на запобігання поширенню неправомірної поведінки в суспільстві; в) *правозастосовній діяльності* для ефективного впливу на рівень правомірності поведінки індивідів; г) *навчальному процесі* при викладанні дисциплін «Теорія права» та «Психологія права», а також в процесі підготовки розділів навчальних посібників і підручників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на засіданнях відділу теорії права і держави Інституту держави і права

ім. В.М.Корецького НАН України та доповідались на: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми реформування правової системи України» (Луцьк, 26–27 червня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологические и конституционные основы устойчивого развития национальной правовой системы в условиях глобальных и региональных процессов в контексте защиты прав человека и построения правового государства» (г. Минск, 19–20 октября 2015 г.); Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми забезпечення прав і свобод людини, їх захисту в країнах Європи» (м. Луцьк, 11 грудня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Національна ідея та правосвідомість в умовах трансформації сучасного українського суспільства» (Ірпінь, 16 грудня 2015 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційної роботи викладено автором у 9 наукових працях, в тому числі у 5 статтях, опублікованих у наукових фахових виданнях, одна з них – в іноземному виданні, перелік яких затверджено МОН України, та у 4 тезах доповідей на науково-практичних конференціях. Публікації повною мірою відображають наукові та практичні результати дисертаційної роботи.

Структура дисертації зумовлена метою та задачами дисертаційного дослідження і складається із вступу, двох розділів, що містять 8 підрозділів, висновків до розділів, висновків до дисертації та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 188 сторінок, із них основного тексту – 168 сторінок. Список використаних джерел вміщує 198 найменувань на 20 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1 Парадигма дослідження правової поведінки: історіографічний аспект

Упродовж всієї історії людство не припиняло спроб природу людських вчинків, зрозуміти, що керує діями людини, яка мотивація покладається в їх основу та які об'єкти, соціальні процеси та психологічні особливості впливають на них. Знання про передумови та фактори становлення поведінки є невід'ємною частиною сучасної політичної і правової свідомості. Сьогодення вимагає від суспільства пізнання не лише самого явища, однак і історії становлення знань про нього як способів альтернативного мислення, що дає можливість зіставляти різні теорії, напрямки думки з урахуванням багатовікової дискусії про людську поведінку. Пізнання механізму становлення поведінки особистості та вивчення факторів, що впливають на неї, поза сумнівів, є фундаментальним питанням суспільствознавчих наук.

Поведінка суб'єкта є його невід'ємною характеристикою, способом взаємодії з оточуючим середовищем. Різноманітність форм соціальних відносин обумовили відповідні види та форми поведінки, починаючи від побутових дій і завершуючи суспільно значущою активністю, як то здійснення державного управління, участь у народному волевиявленні, вчинення правопорушень тощо. Фактично будь-яка дія особи може вважатись проявом її поведінки, однак не кожна з них має суттєве значення для суб'єкта та суспільства в цілому. Найважливіші форми активності індивіда – це ті, через які він реалізує свої основні права, інтереси, потреби та обов'язки; ті, в яких він взаємодії з іншими особами та всім соціумом. Не дивно, що контроль за проявами суспільно-значущої поведінки покладено на право як найефективніший соціальний регулятор.

Поняття «правова поведінка» стало предметом теоретико-правових досліджень лише в другій половині ХХ ст. Однак ще до появи цього терміну представники різних наукових напрямків ставили за мету аналіз суспільно-значущої людської діяльності. Крізь всю парадигму пізнання правової поведінки її досліджували в межах юриспруденції, психології, фізіології, соціології та філософії. Тому вважаємо, що історіографія пізнання правової поведінки не може обмежуватись лише її правовим аспектом. Таким чином, метою цього підрозділу є історико-правовий аналіз періодів становлення вчення про правову поведінку.

Вперше на людську поведінку як об'єкт пізнання звернули увагу ще мислителі прадавніх цивілізацій. Видатні постаті Античності усвідомили зв'язок між дотриманням правил поведінки в суспільстві та його рівнем розвитку, заможністю його членів та якістю їх життя. Тобто, цивілізація, в якій дотримувались загальностворених правил знаходилася на вищому ступені розвитку, у порівнянні з тими, де панувала анархія та безправ'я. Вперше постало питання, за якими законами діють люди, що покладається в основу їх дій.

Як зауважує О. М. Омельчук, поведінка людини вже у ті часи розглядалась як така, що повинна будуватись на розумних, раціональних началах [1, с. 8]. Узагальнивши пануючі на той час філософські погляди, на нашу думку, поведінка людини в Античній культурі розглядалась у трьох аспектах: як акт підкорення божественній волі, як втілення розуму та як суспільно значима активність громадянина держави.

Вже на стадії зародження первіснообщинного ладу в людських спільнотах формувалися так звані мононорми – правила поведінки, що об'єднують зародки права, моралі, релігії [2, с. 215]. Мононорми були соціальними регуляторами, що визначали основні аспекти життя общини шляхом дозволів і заборон та забезпечувались авторитетом старійшин та релігійними віруваннями. Через такі правила встановлювався порядок полювання, відправлення культових обрядів, харчування та спільного

проживання, тобто відбувалось забезпечення життєдіяльності общини. Вся активність членів спільноти оцінювалась у відповідності до встановлених правил, в іншому випадку до порушника застосовувалось покарання, аж до вигнання. Страх перед невідомим у той час був одним із мотивів відповідальної поведінки, яка була детермінована відносинами людини і суспільства.

Страх перед надприродними силами та невідворотністю божественної кари забезпечують усвідомлення особи відповідальності за свою поведінку. Цікаво, що, як стверджує Т. О. Чепульченко, оскільки первісна людина не відрізняла себе від інших, а її самосвідомість проявлялася як групова самосвідомість. Її формування пов'язане з розвитком людини як соціальної істоти, суспільних відносин, коли поведінка особи набуває суспільної значущості і тому починає регулюватися за допомогою соціальних норм [3, с. 138].

Із розвитком Античної культури та зародженням державності страх перед надприродним як фактор стимулювання належної поведінки набув другорядного характеру. На зміну прийшла віра в людський розум і державність, морально-етичні стандарти та право як основу розвитку та благополуччя нації. Піднесення розуму як вищого рівня пізнання, актуалізація філософських досліджень дійсності, розширення сфери суспільних процесів і потреба в ефективному, і, водночас, контрольованому інструменті впливу на людину та її дії визначили умови до осмислення феномену поведінки як наукової категорії та невід'ємного елемента соціального буття. На нашу думку, саме період Античності є відправною точкою, яка ознаменувала початок історичної парадигми пізнання правової поведінки.

Для змістовного та хронологічного впорядкування історичних проміжків та подій, вважаємо за необхідне виокремити основні періоди та етапи, які б відповідали актуальним філософським та науковим доктринам про правову поведінку. Перший період осмислення правової поведінки визначається як Класичний (або Світоглядний) і сягає від Античності до XIX ст. Основною ознакою, притаманною цьому періоду є відсутність самостійної ідеї правової

поведінки, натомість її включення до комплексних концепцій, що пояснювали місце людини у всесвіті. За тих часів подібної наукової категорії ще не існувало, що втім не завадило спробам визначити місце суспільно значущої активності індивідів в межах філософських та політико-правових концепцій.

Значний часовий проміжок, що включено до цього періоду обумовлює потребу у його внутрішньому структуруванні у відповідності до класичного підходу до історичної періодизації. Відповідно, на нашу думку, класичний період веде свій відлік від етапу Античної доби, що характеризується здебільшого у працях філософів стародавніх Китаю, Греції та Риму.

В прадавньому Китаї роль індивіда та значення його дій в масштабах суспільства були незначними. Людська поведінка не розглядалась як самостійне явище, натомість велика увага приділялась мудрості, покорі та традиціям. Ці фактори, в купі з моральними чеснотами, були покладені в основу конфуціанства – найвпливовішого релігійно-філософського напрямку в Китаї. Цікаво, що право як таке не користувалося попитом в стародавній китайській цивілізації. Наприклад, конфуціанство не визнавало право як істотний регулятор суспільних відносин, надаючи йому другорядного значення. А представники даосизму взагалі розглядали право як зло, виступаючи проти державного втручання у справи суспільства. Єдина на той час школа юристів – «легісти» розглядала закон переважно в контексті інструменту державного примусу, акцентуючи увагу на його каральній функції. За такого розуміння значно розширювався обсяг діянь, що підпадали під категорію протиправної поведінки.

Античній Греції була притаманна ідея розумної поведінки, яка завдяки школі філософів розвивалась під впливом гуманістичних поглядів. Питання відповідності людської поведінки моральним та суспільним стандартам розглядалось такими мислителями, як Демокрит, Сократ, Геракліт, Платон, Арістотель які прагнули з'ясувати причини, що спонукають людину виявляти за конкретних умов ту чи іншу активність [4, с. 22]. Давньогрецьке суспільство базувалось на справедливості, колективності у прийнятті рішень та

вмотивованості дій. Як зазначав Солон, життя суспільства має регулюватися правом і законами, прийнятими при загальній згоді. Сократ стверджував, що полісні закони сягають розумного початку, пропагував дотримання законів усіма афінянам. В Афінах, де утвердилася демократична система законодавства, право в очах громадян асоціювалося з розумом і з справедливістю [4, с. 105].

Сприйняття людини як громадянина, носія прав та ланки суспільства було характерним для стародавнього Риму, в якому існувала найдосконаліша на той час правова система. Саме римляни першими розробили поняття приватної власності, інших майнових прав та забезпечили ці права ефективно діючою нормативною базою. На основі римського права, що визначалось великою розробленістю своїх форм, склалася багата правова культура, що стала загальним надбанням людства на наступних етапах розвитку цивілізації [5, с. 152]. За умов всеохоплення суспільного життя правовим регулюванням, відповідність суб'єктивної поведінки нормам права була необхідною передумовою функціонування держави.

Як і давньогрецьке суспільство, римляни надавали великого змісту інституту громадянства та власному правовому статусу. Прогресивність сприйняття права простежується у твердженні римського письменника Публія Сіра про те, що будь-яке хороше законодавство повинно прагнути до викорінення злочинів, а не злочинців, а також на покаранні винного та важливості покарання, яке забезпечує безпеку суспільства [6, с. 1172]. А Марк Тулій Цицерон – римський політик, філософ і оратор шукав причину злочинів у людських пристрастях до зовнішніх задовольень та безмежної необдуманості до задоволення потреб, а також сподівання людини, яка вчинила злочин, на безкарність [7, с. 33]. Тобто, давньоримські філософи визнавали протиправну поведінку, як особливий вид поведінки, негативне соціальне явище, що було наслідком людських пристрастей та недоліків суспільства.

Отже, поведінка людини як світоглядний феномен та основа державного розвитку зайняла належне місце в політико-правовій та філософсько-релігійній

системі координат від появи перших держав і до падіння Римської імперії в VI ст. н.е. Взагалі, античні філософи небезпідставно вважаються основоположниками дослідження поведінки людини. Вони розглядали її як таку, що детермінована прямо або опосередковано, вважаючи, що на неї можуть впливати внутрішні потреби, середовище існування, умови життя тощо [8, с. 19]. Разом з тим, антична культура не мала самостійної і завершеної концепції правової поведінки, а лише виокремлювала її як суттєвий елемент суспільного буття.

Наступним за Античністю є етап Середньовіччя, характерною ознакою якого є домінування теологічного світосприйняття в усіх сферах суспільного життя. Ідеологи середньовічного християнства – Фома Аквінський та Аврелій Августин серед правових поглядів на поведінки особи головними визначали моральні і релігійні обов'язки, зокрема повагу до Бога і повагу до людини. Основа в регулювання людських відносин – Вічний Закон. Середньовічна правова думка заперечувала, що на суспільстві лежить вина за вчинення злочину окремою особою, тим самим заперечуючи чинник соціалізації як один із основних у формуванні поведінки особи. У правосвідомості тогочасного суспільства присутня повага до закону, переконаність в його безперечності, віра в його фундаментальне значення для нормального людського співжиття [9, с. 123]. На нашу думку, влучною ілюстрацією світоглядних засад цього періоду є наступний вислів С. І. Максимова: «Якщо для Античності мислення віра й авторитет служать лише засобом і початком, а філософія і розум – метою і кінцем, то для Середньовіччя все навпаки: засобом служать розум і філософія, метою – віра і авторитет Святого Письма» [10, с. 13-14].

На відміну від монополярності Середніх віків, етап Нового Періоду, що відраховується відкриттям Америки, характеризується різномаяттям течій та філософсько-політичних доктрин. Піднесення європейської державності визначило головне спрямування наукової думки того часу – взаємовідносини людини та держави, що певним чином зверталось і до правової поведінки. Наприклад, французький правник та філософ Шарль Луї де Монтеск'є, автор

концепції поділу влади, цікавився першопричиною соціальних явищ. Про це він зазначав у своєму трактаті «Про дух законів»: «багато речей управляють людьми: клімат, релігія, закони, принципи правління, приклади минулого, норів, звичаї і як результат усього цього утвориться загальний дух народу» [11, с. 244].

Характерним лейтмотивом політичної та філософської думки Нового Періоду і зокрема епохи Просвітництва, є ідея свободи, крізь призму якої розглядається людська поведінка. Ш. Монтеск'є зауважує, що «політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити те, що хочеться, в державі, тобто в суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, що хочеш, і не бути приневоленим робити те, чого не хочеш. Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни» [11, с. 256].

Інший видатний представник Нового періоду, Іммануїл Кант подібним чином характеризує право – як сукупність умов, при яких свавілля однієї особи сумісний з сваволею іншої з погляду загального закону свободи [12, с. 139]. На його думку, норми суспільної поведінки особи диктує здатність людини до свободи дії на основі вищих безумовних принципів. Ці, породжені розумом, норми містять приписи щодо вчинку, який виступає засобом для досягнення результату як цілі [9, с. 124].

Характерною особливістю наукового розквіту XVIII-XIX ст. є розквіт вузькогалузевих досліджень. Поряд з філософським осмисленням, серед науковців того часу поширюється зацікавленість у предметному аналізі соціальних явищ. Зокрема, італійський мислитель Чезаре Беккарія привніс пануючий за епохи Просвітництва лібералізм в тогочасну доктрину кримінології. У трактаті «Про злочини і покарання» він піддав критиці застарілі та варварські методи дізнання, застосування тортур та нерівність перед законом. Автор вперше запропонував розглядати злочин як прояв людської волі, сформулював ряд революційних на той час принципів кримінального

права, в тому числі співмірності злочину та покарання, обґрунтував необхідність попередження та профілактики правопорушень тощо. Мислитель вважав, що джерелами моральних і політичних начал, які керують людьми, є божественне одкровення, природні закони й добровільні суспільні угоди [13, с. 383-385]. Подібні просвітницькі ідеали і здобутки гуманістичних традицій позначились на тогочасному загальнонауковому сприйнятті людини як особистості.

На нашу думку, значення Нового Періоду у пізнанні механізму людської поведінки є неоднозначним. З одного боку, залишивши в минулому середньовічний догматизм, наука значно розширила межі пізнання. І. Кант, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Б. Спіноза та інші створили світоглядні концепції, які були покладені в основу сучасної наукової думки. З іншого боку, юриспруденція, соціологія та психологія ще не отримали належної емпіричної та методологічної бази і існували лише як окремі елементи окремих вчень, а тому правова поведінка як суспільне явище досліджувалось лише поверхнево та сприймалось у нерозривному зв'язку з іншими соціальними факторами.

Отже, якщо узагальнити здобутки Класичного періоду, то, з одного боку, відзначається відсутність оформленості пізнання правової поведінки як окремого соціально-правового явища та напрямку наукового дослідження. Однак, що на нашу думку є пріоритетним наслідком, від Античних часів і до Нового Періоду людина прийшла до самоусвідомлення себе як соціальної істоти та набула здатність до оцінки своєї поведінки як мікропроцесу, з сукупності яких, власне, і складається функціонування суспільства.

На відміну від розміреності та поступовості в осмисленні світоглядних питань, що притаманні Класичному періоду, Промислова революція, що відбулась на зламі XVIII – XIX ст. надала стимулу до розвитку окремих галузей наук, в тому числі і тих, що мають суспільствознавче спрямування. Історичні зміни в цивілізаційному розвитку людства обумовили початок другого періоду у пізнанні правової поведінки, який розпочався у другій половині XIX ст. і тривав до 60-х років XX ст. Цей період пропонується визначати як Науковий,

або Посткласичний, що пов'язано з динамічним злетом суспільствознавчих наук, підґрунтя для становлення яких було закладено у працях Класичного періоду.

Від середини ХІХ ст. активізується розробка нових теорій та оформлення окремих напрямків пізнання у самостійні наукові галузі, що позначилось і на дослідженні проблем людської поведінки. Значним чином цьому сприяло формування таких суспільствознавчих наук, як психологія, соціологія, фізіологія, в межах яких і вивчалось це явище. Саме цей період доцільно вважати відправним пунктом сучасних поведінкових концепцій.

Цілком закономірною, на нашу думку, є поява численних теорій, таких як рефлексологія, органічний детермінізм, теорія функціональних систем та інші, що намагались пояснити людську поведінку як єдність психологічних та біологічних факторів, ігноруючи при цьому соціальну складову. Цьому сприяло, зокрема, піднесення дарвінізму та окремих течій антропології. Т. З. Гарасимів звертає увагу на той факт, що розвиток фізіології дав поштовх дослідженню поведінки як особливості людського організму, внаслідок чого сутність поведінки розглядали на натуралістичному і соціальному рівнях. Втім, автор приходить до логічного висновку, що біологізаторський підхід ігнорує якісні розбіжності в поведінці людей і тварин, і, по суті, вирішує проблему співвідношення біологічного і соціального в людині. Однак, неспроможність такого підходу щодо дослідження сутності поведінки людини підтверджується не лише тими науковими даними, котрі розкривають соціальну сутність людини, а й усією історією людства [8, с. 24].

Підтверджуючи тезу про недостатність виключно фізіологічного обґрунтування людської активності, ХІХ ст. характеризується появою ряду психологічних теорій становлення поведінки індивіда. Серед сукупності психологічних течій виділяють теорію психоаналізу та біхевіоризм. Засновники динамічної течії – психоаналізу – Зігмунд Фрейд та Карл Юнг, опираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, головним рушієм поведінки особи вважали два інстинкти: самозбереження та

сексуальний [14, с. 250]. Згодом психоаналіз був підданий нищівній критиці через неможливість обґрунтування всієї поведінки виключно цими інстинктами.

Представники іншого напрямку – біхевіоризму – вважали, що на визначення людської поведінки впливають не лише біологічні та психологічні, але й соціальні умови; фактично, її визначає все, що впливає на індивіда. Біхевіоризм висунув як предмет дослідження наукової психології різні форми поведінки, які розумілися як сукупність реакцій організму на стимули зовнішнього середовища. Під поведінкою в біхевіоризмі розумілись усі дії та слова, як набуті в процесі життя, так і ті, що дані від народження. Один з ідеологів цієї течії Д. Б. Уотсон вважав, що все, що цікавить науку в галузі вивчення людини, може бути описано за допомогою схеми «стимул – реакція». Під стимулом розуміється не тільки окремий подразник, але стимулом може бути і ситуація в цілому. Фактично все, що може впливати на індивіда і викликати реакцію розглядається як стимул. На його думку, основним завданням біхевіоризму є накопичення спостережень над поведінкою людини, внаслідок чого можна визначити поведінку людини як реакцію на подразник [15, с. 2-3]. Згодом, окремі положення біхевіоризму були покладені в основу таких течій, як гештальтпсихологія, психоаналіз, необіхевіоризм.

Характерним на той час є потяг до соціологізації правової науки, що переважав в Європі завдяки вченню Е. Дюркгейма, Є. Ерліха, М. Вебера. Для соціологічної юриспруденції характерно акцентування головної уваги не на тому, що є право, а на тому, як право діє. Щоб зрозуміти витoki, розвиток і сутність права, слід перш за все вивчити порядок, який існує в спільнотах. Як стверджував Є.Ерліх, причина невдач всіх попередніх спроб пояснити право полягала в тому, що вони виходили від правових приписів, а не з цього порядку. В подальшому ці ідеї були підхоплені представниками інституціоналізму: Л. Дюгі, М. Оріу, Г. Гурвічем та П. А. Сорокіним [16, с. 759]. Прогресивність соціологічного праворозуміння полягає в аналізі права в його бутті, в діях суб'єктів та його фактичній реалізації. Таким чином,

наприкінці XIX ст. правова поведінка набуває ознак самостійного об'єкту дослідження юриспруденції.

Під впливом популяризації соціологічних теорій набуває поширення теорія соціальної дії М. Вебера. Згідно з цією концепцією, зв'язок людини і суспільства здійснюється за допомогою підпорядкування поведінки людини суспільним загальноприйнятим нормам. Всі суспільні процеси і явища мають своїм джерелом не індивідуальну свідомість, а загальну систему цінностей, яка присутня в кожній індивідуальній свідомості. Таким чином, зв'язок людини і суспільства здійснюється через співвідношення кожної індивідуальної дії колективним загальноприйнятим нормам. М. Вебер намагався витлумачити зміст соціальної поведінки шляхом виявлення її суб'єктивних причин, змісту, цілей, причин [17, с. 360]. Основними ознаками соціальної поведінки М. Вебер вважав вмотивованість і свідому орієнтованість на соціальне оточення, тому важливими є не лише зовнішні прояви поведінки, але й зміст тих духовних цінностей, на які орієнтована поведінка [18, с. 131].

На початку XX ст. в дослідженні соціальної взаємодії виникають різноманітні відгалуження, одним із яких є символічний інтеракціонізм, засновниками якого є Чарльз Кулі та Дж. Мід. Представники символічного інтеракціонізму приділяють велику увагу проблемам символічної комунікації, тобто взаємодії, що здійснюється за допомогою символів. Основна теза полягає в тому, що людина є завжди соціальною і не може формуватися поза суспільством [19, с. 364]. Згідно з концепцією символічного інтеракціонізму, поведінка людини базується на трьох змінних у структурі особи, її ролі та референтній групі. Чарльз Кулі стверджував, що суспільство є органічним цілим, яке розвивається. Вчений, на відміну від біхевіористів, відкидав біологічний детермінізм і поверхневі аналогії суспільства з організмом. Розглядаючи свідомість як суспільне явище, ототожнював суспільство і свідомість, з чого випливає його психологізація суспільних стосунків [1, с. 409]. На думку Дж. Міда, у взаємодії важливіше значення має не та чи інша дія, а її інтерпретація, тобто виявлення змісту, який надається дії. Люди не реагують

автоматично на зовнішній вплив, а перш ніж вчинити дію, розгадують її значення, наділяють певним символом. Однакова інтерпретації дій-символів сприяє успіху соціальної взаємодії [20, с. 126].

Ще одним актуальним на першу половину XX ст. напрямком у пізнанні людської поведінки є правовий персоналізм, суть якого полягає у взаємності відносин між індивідами, відповідності вимоги до належної поведінки та власного обов'язку до такої поведінки. Найвідомішими представниками персоналізму як одного із провідних напрямів сучасної світової філософської та правової думки є М. Бердяєв, Е. Брайтмен, Ж. Лакруа, П. Рікер. Їх поєднує розуміння особи як первинної реальності та вищої духовної цінності. Правовий персоналізм розглядає право як таке, що виникає не із державної волі, а із природних потреб людини та еквівалентності обміну послугами між вільними та рівноправними особами. Він ґрунтується на моделі чотирьох аксіом: пріоритетності особи; недостатності особи для реалізації всього різноманіття власних інтересів власними силами; спілкування як обміну послугами – засобу подолання такої недостатності особи; еквівалентності такого обміну [21, с. 216].

Значущою подією для вітчизняної юридичної науки, що відбулась на зламі XIX-XX ст. є становлення української правової думки. Серед її представників доцільно виокремити засновника Київської історико-юридичної школи М. Д. Іванішева, який в своїх дослідженнях робив акцент на соціальній обумовленості походження і розвитку права. Означений підхід підтримував і його учень М.Ф. Владимирський-Буданов, який визначав, що «право на першій стадії є відчуттям», потім воно проходить через свідомість і перетворюється з явища природи на дію волі. Окремо треба зауважити на правових поглядах Є. М. Трубецького, який розглядав право у діалектичному зв'язку з такими категоріями, як свобода дії, воля та суспільство: «Право є зовнішня свобода, обмежена нормою» [22, с. 71, 81, 158]. Безперечно цінним надбанням є праці Є. В. Спекторського та Б. О. Кістяківського, які внесли свій внесок у розвиток соціологічної школи права.

В контексті дослідження правової поведінки неможливо оминати увагою наукові доробки Льва Йосиповича Петражицького. Заснована ним психологічна школа права розглядала право через емоції, правові переживання, які виникають як реакція організму на вплив зовнішнього середовища і формують його поведінку [23, с.14]. Науковець пропонує концепцію інтуїтивного права, яке походить безпосередньо з психології людей та найбільше відповідає їх поведінковому стереотипу. Інтуїтивне право не нав'язане людині ззовні і виражає його власні уявлення про норму поведінки [24, с. 29]. Таким чином, Л. Петражицький визначав передумови формування правової поведінки через індивідуальність суб'єкта, що визначаються як зовнішніми – соціальними факторами, так і особливостями власного світосприйняття. Право – це етичне переживання, емоції якого мають двохсторонній, імперативно-атрибутивний характер. Воно має, порівняно з мораллю, визначальне значення для життя суспільства. Правові переживання є основними ланками, що регулюють поведінку особи та об'єднують суспільство [9, с. 125].

Наукове піднесення Посткласичного періоду позначилось плюралізмом у сприйнятті поведінки як такої. Вперше в історії людства дослідження не обмежувались пануючими релігійно-філософськими постулатами, наука вийшла за рамки ідеології, що зокрема визначилось у появі психологічних, антропологічних та соціальних теорій поведінки. В цілому, дослідження другої половини XIX ст. – початку XX ст. сформували ідеологічну та понятійну базу, завдяки якій відбулось становлення доктрини правової поведінки у XX ст.

Зважаючи на світові події першої половини XX ст., наступний період у пізнанні правової поведінки на вітчизняних теренах розпочався в 60-х роки XX ст. Саме тоді відбулось стрімке зростання наукової зацікавленості правників в поведінці індивідів як наукової категорії та важливого елементу правової системи. В процесі аналізу історіографії періоду, що визначається нами як Сучасний, простежуються певні закономірності у пізнавальній зацікавленості до правової поведінки. Тому пропонується визначити три етапи сучасного

періоду в наступних історичних відрізках, кожен з яких має свою специфіку та пріоритетні напрямки дослідження:

- II пол. 60-х років XX ст. – 1985 р.;
- 1985 р. – кін. XX ст.;
- поч. XXI ст. – сьогодення.

Перший етап, що відкриває Сучасний період, характеризується стрімкою активізацією серед радянських вчених в дослідженні проблем правової та правомірної поведінки. В числі перших робіт, в яких обґрунтовувалася актуальність і необхідність вивчення юридично значущої поведінки Н. І. Тюріна називає статті І. С. Самощенко, О. А. Лукашевої, С. Н. Сабікенова, що вийшли в 1967-1971 рр. В 1968 році до навчальних програм з теорії держави і права було включено тему «Правомірна поведінка, правопорушення та юридична відповідальність» [25, с. 8]. І, що важливіше, саме на цьому етапі у ряду видатних теоретиків права окреслюється задум про видання повноцінних монографій, присвячених правовій поведінці.

В короткий проміжок від 1976 до 1985 рр. публікуються кілька фундаментальних праць, присвячених загальним питанням правомірної поведінки, закономірностям її формування, поняттю і сутності; соціальної цінності в умовах соціалістичного суспільства; вивченню його спонукальних сил, соціально-психологічних та інформаційних чинників становлення і забезпечення такої поведінки. [26, с. 16] Зокрема, були захищені перші дисертації з цього питання: докторська - В. В. Оксамитного, кандидатські – Н. Д. Бусурманова, Т. А. Гуменюк, Е. К. Нурпеісова, Н. Г. Швидак, опубліковано монографії Е. К. Нурпеісова [25, с. 8] та В. В. Оксамитного [27, с. 12].

Ми можемо стверджувати про значне зростання інтересу науковців-правників до даної проблеми саме до початку 80-х років. Поворотним моментом в дослідженні правової поведінки визнається видання двох монографій В. М. Кудрявцева, що повністю присвячені визначенню та характеристиці правової поведінки: «Право и поведение» (1978 р.) та «Правовое поведение: норма и патология» (1982 р.). В цих фундаментальних

працях розглядаються, зокрема, питання нормативного аспекту поведінки та соціальної патології, з'ясовуються поняття та сфера правової поведінки, правові вчинки та, власне, правомірна і протиправна поведінки тощо [28, с. 101]. Остання з названих робіт підсумувала тогочасні правові теорії та концепції, оформивши їх у логічно досконалу систему знань, чим, на нашу думку, завершила етап становлення вчення про правову поведінку.

Відзначимо, що ми в жодному разі не применшуємо роль та значення попередніх досліджень в цій сфері. Сам В. М. Кудрявцев зазначає, що розвитку досліджень правової поведінки в нашій науці передували роботи радянських учених, що велися в двох напрямках – кримінологічному та аналізі явища правосвідомості. Кримінологія безпосередньо має справу з людською поведінкою і дослідження у цьому напрямку сприяли більш глибокому з'ясуванню загальних психологічних механізмів поведінки в сфері права, в тому числі особливостей прийняття рішень, ролі соціальної установки, потреб та інтересів особистості, впливу умов виховання та безпосереднього впливу ситуації на людські вчинки. По-друге, серйозну основу для вивчення правової поведінки створили роботи по громадській та індивідуальній правосвідомості, що дали багатий матеріал для розуміння основ правомірної поведінки та соціальної активності особистості [29, с. 4].

На думку науковця, основною проблемою було те, що ці дослідження не були узгоджені між собою. Узагальнивши існуючі на той час підходи до розуміння феномену поведінки, науковець розробив цілісну концепцію правової поведінки, визначивши її співвідношення з категоріями правомірної і протиправної поведінки, створивши тим самим систему координат, в якій і на сьогоднішній день відбувається пізнання правової поведінки.

Крім того, А. В. Лещенко зауважує на ще одному новаторському підході, що присутній у працях В. М. Кудрявцева. Традиційно при дослідженні правової поведінки радянські вчені, в тому числі С. С. Алексеев, та А. В. Міцкевіч, виходили із нормативістської концепції праворозуміння, в результаті чого правова поведінка розглядалась здебільшого як така, що

врегульована за допомогою норм закону [30, с. 186-187]. В монографіях В. М. Кудрявцев значно розширив таке тлумачення, запропонувавши іншу дефініцію як соціально значиму поведінку суб'єктів права, яка підконтрольна їх свідомості й волі, передбачена нормами права та спричиняє правові наслідки. Вчений дійшов висновку, що під правовою поведінкою слід розуміти будь-яку поведінку, що підпадає під дію правових приписів [31, с. 245]. Таким чином, автор визначив понятійні та методологічні основи пізнання правової поведінки, які застосовуються вченими і по сьогоднішній день, зокрема В. В. Лазаревим [32, с. 476], А. С. Шабуровим [33, с. 5, 417], О. Ф. Скакун [34, с. 449], Т. І. Тарахонич [35, с. 55] та ін.

В цілому, етап 1965-1985 рр. став піднесенням теоретико-правової думки про правову поведінку, відродженням досліджень цього явища, наслідки яких окреслились у фундаментальних працях видатних науковців, на які дослідники орієнтуються і понині.

Наступний етап від 1985 р. і до кінця ХХ ст. характеризується відносним спадом у пізнанні правової поведінки, акцентуючи увагу на деталізації вже існуючих положень. Серед цікавих робіт з правової поведінки в цей період були опубліковані монографії О. Р. Ратінова, в якій досліджуються психологічні аспекти злочинної поведінки [36, с. 4] та М. Т. Баймаханова, який наголошував на виключній важливості активної та правомірної життєвої позиції індивідів [37, с. 48].

До здобутків цього етапу необхідно додати визнання практико-прикладного значення знань про правову поведінку та механізм її становлення. Ще в середині 80-х років В. В. Оксамитний в основу вивчення процесів становлення правомірної поведінки покладав зрослий інтерес юристів до суб'єктивної сторони дії права, соціально-психологічних й інших внутрішніх процесів і явищ, пізнання та облік яких в процесі впливу права на людську поведінку виступає реальним фактором підвищення його ефективності [26, с. 14].

Звертаємо увагу, що дослідження правової поведінки та її механізму не є прерогативою виключно вітчизняної правової науки. Робота в цьому напрямку розвивається і в доктрині європейської та американської юриспруденції, які, на нашу думку, відбуваються паралельно і розглядають, здебільшого, близькі за змістом питання. Серед спільних тенденцій можливо зауважити на характеристиці досліджуваного явища в призмі таких правових категорій як «правова культура», «правова свідомість» і «правова система» що використовуються для розуміння і значення права, яке існує в соціальних відносинах. Під правовою культурою в американській теорії права розуміється аспект загальної культури, що пов'язується із законом, правовими інститутами, юристами та правовою поведінкою [38]. А відомий дослідник Лоуренс Фрідмен розглядає правову культуру як описовий термін в межах правової системи, що характеризує сукупність її елементів: суспільних знань та ставлення до правової системи, а також моделей поведінки по відношенню до неї [39, с. 194]. Крім того, вже традиційним напрямком, що є характерним для американської школи прагматиків є різниця між «законом в дії» і «законом в книгах», що знов-таки піднімає проблему правової поведінки як фактичної реалізації норм права.

Загалом же, на нашу думку, не зважаючи на відмінності в структурі континентальної та англосаксонської правових систем, ми можемо відзначити певну подібність у сприйнятті явища правової поведінки та спрямуванні досліджень в її пізнанні.

Останній з визначених нами етапів Сучасного періоду дослідження правової поведінки, що розпочався наприкінці ХХ ст. став наслідком відмови від радянської заідеологізованої доктрини, що істотно вплинуло на свободу у науковому пошуку. Нове покоління вчених, взявши за основу здобутки класиків радянської доби, спрямували свою увагу на практико-прикладний аспект правової поведінки та, зокрема пізнання тих факторів суспільного буття, що визначають механізм її становлення.

Цікаво, що в кінці ХХ ст. на перший план виходять фактори механізму правової поведінки не лише у вітчизняній доктрині, але й серед іноземних

науковців, що в черговий раз свідчить про спорідненість доктрин двох правових сімей. Актуальними на сьогодні стали міждисциплінарні підходи до аналізу правової поведінки індивідів. Так, характерною ознакою американської доктрини є функціоналізм у сприйнятті права та визнання значної ролі соціальних, економічних та політичних чинників в кваліфікації правової поведінки. Сучасні дослідження на стику правової, політичної та психологічної наук пов'язуються з іменами таких вчених, як С. Герман, Гарольд Спаєт, Джеффри Сігал та багатьох інших [40, с. 2464-2466].

Зважаючи на кількість праць, що аналізують аспекти правової поведінки та деталізують знання про механізм її становлення, очевидно що науковий інтерес до цієї категорії лише зростає. Проаналізувавши основні наукові роботи за останні 20 років, ми можемо визначити три основні напрямки у сучасному пізнанні правової поведінки:

1. Загальнотеоретичні питання, що спрямовуються на вивчення правової поведінки як юридичної категорії, та її ознак. До таких робіт належать: монографія А. М. Шульги «Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи», захищені дисертації Ю. О. Козенко «Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація», А. С. Палазяна «Правовое поведение личности в условиях становления гражданского общества в современной России», О. Д. Прусакова «Действие и бездействие как формы юридически значимого поведения», Н. І. Тюріної «Правомерное поведение как объект юридического исследования», О. Г. Сардаєвої «Установление фактических обстоятельств дела как основа квалификации юридически значимого поведения», Л. М. Фомічової «Современная концепция правового поведения личности», Л. К. Фортової «Правовое поведение несовершеннолетних и его детерминация» тощо.

2. Види правової поведінки, які досліджували: І. А. Боляк «Поведение в публично-правовой сфере», Н. О. Дурново «Злоупотребление правом как особый вид правового поведения», О. Л. Ковальова «Правомерное и противоправное поведение: их соотношение», С. В. Лелявін «Поведение, не

противоречащее правовым предписаниям, как основание государственного принуждения», О. О. Нікітін «Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования», Н. Ю. Фролова «Правомерное и неправомерное поведение как парные юридические категории», А. М. Хужин «Невиновное поведение в праве», А. О. Штанько «Правопорушення як вид правової поведінки».

3. Механізм правової поведінки та його фактори стали об'єктом досліджень у монографії Т. З. Гарасиміва «Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір», дисертаціях С. О. Анохіна «Правовые качества личности в системе условий правомерного поведения», Є. М. Балашової «Взаимодействие потоков информации, влияющих на квалификацию юридически значимого поведения», Н. В. Галустян «Правовая активность личности в механизме формирования социально-полезного поведения», Є. Л. Кдлян «Законность как фактор воздействия на правовое поведение личности», І. М. Максимової «Правосознание как источник правового поведения личности», Д. В. Рукавішнікова «Современные ценности и их влияние на правомерное поведение», О. Р. Смірнова «Правосознание в механизме правомерного поведения» та ін.

Крім зазначених праць, доречно зауважити на окремих дослідженнях О. І. Бобильова, О. О. Зоріної, М. І. Козюбри, О. М. Омельчука, М. А. Пянова, Т. І. Тараконич, Ю. О. Тихомирова та ін.

Підвищений інтерес до категорії правової поведінки є позитивною тенденцією та сприяє становленню суспільної свідомості, загальної правоповаги, подоланню негативних соціальних явищ, до яких, безперечно, належить і злочинність. Однак актуальній рівень дослідженості предмету є далеким від завершеності; в полі зору науковців частіше знаходяться неправомірна та правомірна поведінки, власне ж правова поведінка як комплексне явище залишається малодослідженим феноменом. Окремо зауважимо на відсутності комплексного системного аналізу механізму правової поведінки з урахуванням

правових, соціальних та психологічних факторів, що її визначають. Білі плями у пізнанні правової поведінки обумовлюють актуальність цього дослідження.

Як бачимо, кожна історична епоха характеризувалась своїм розумінням правової поведінки. Підсумки історіографічного огляду, на нашу думку, доцільно сформулювати у відповідності до обґрунтованої в цьому підрозділі періодизації пізнання об'єкту дослідження:

1. Класичний період у пізнанні правової поведінки, що відрховується від Античності і тривав до середини XIX ст. характеризує великий проміжок історії людства, відбувалось становлення основних світоглядних концепцій, а людина прийшла до самоусвідомлення себе як соціальної істоти та набула здатність до оцінки своєї поведінки. Роль суспільно-корисної поведінки індивідів була усвідомлена ще в прадавні часи, що обумовило початок наукового осмислення становлення людської поведінки ще з часів Античності.

2. За Наукового, або Посткласичного періоду, що тривав від II пол. XIX ст. до 60-х років XX ст. активізується розробка нових теорій та оформлення окремих напрямків пізнання правової поведінки. Промислова революція сприяла піднесенню нових галузей науки, що позначилось і на дослідженні проблем людської поведінки. Значним чином цьому сприяло формування таких суспільствознавчих наук, як психологія, соціологія, фізіологія, в межах яких і вивчалось це явище. Саме цей період доцільно вважати відправним пунктом сучасних поведінкових концепцій.

3. Предметне дослідження безпосередньо правової поведінки у вітчизняній юриспруденції розпочалось в другій половині 60-х р. XX ст., що вважається початком Сучасного періоду, що триває понині. Завдяки сформульованому підґрунтю у працях вчених радянської доби, правова поведінка визначилась як самостійний напрям правового пізнання. Сучасна юриспруденція спрямовує свій пізнавальний потенціал в першу чергу на окремі аспекти правової поведінки, такі як правопорушення, правова соціалізація та ін. На тлі цієї тенденції все актуальнішими стають питання механізму правової поведінки як сукупності факторів, що визначають правову активність суб'єкта.

1.2. Методологічні основи пізнання правової поведінки

Категорія «поведінка» є предметом досліджень в найрізноманітніших галузях наук. Це є правильним і цілком закономірним, адже в попередньому підрозділі ми визначили, що поведінка може аналізуватись із застосуванням різних наукових підходів, і механізм правової поведінки є важливим аспектом цього масштабного феномену. Наукові знання про поведінку є системою взаємопов'язаних теорій з різних соціальних та природничих наук, що доповнюють одна одну та формують цілісну картину.

В пізнанні механізму правової поведінки, на наше переконання, необхідно віднайти інструмент узгодження усього об'єму існуючих знань, за допомогою якого можливо організувати процес дослідження обраного об'єкту пізнання. Поведінка людини має не тільки правову характеристику, а тому важливо вичленити незначущу інформацію, отримати лише доречні та істинні знання та виокремити найсуттєвіше серед отриманих даних. Саме тому, на нашу думку, необхідно виважено підійти до завдання формування методології дослідження механізму правової поведінки.

Нашою метою є отримання фундаментальних знань про механізм правової поведінки, його становлення, та реалізацію, різні аспекти його втілення в поведінці окремих суб'єктів права, залежність від психологічних та соціальних процесів, ставлення до правової дійсності та ролі правової інформованості та інформації у формуванні поваги особистості до права та ін. Отримана таким чином інформація дає можливість представити сам об'єкт пізнання, відповісти на питання про те, яким чином відбувається становлення правової поведінки та які чинники впливають на її формування.

Про визначну роль методології в науковому дослідженні було зазначено неодноразово. Успіх дослідження значною мірою залежить від правильно обраного методу, його актуальності і відповідності сучасному стану розвитку науки і суспільства [41, с. 123]. Г. П. Щедровицький розглядає методологію як «діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи сюди не лише власне пізнання, але й виробництво.

Можливо стверджувати, що методологія є теорією людської діяльності» [42, с. 6]. За визначенням авторства П. В. Попова, методологія – це спосіб отримання і організації знання в процесі відображення дійсності з метою її перетворення; вона виступає як необхідний спосіб організації системи теоретичного відтворення дійсності, як загальна і необхідна передумова всякого дослідження [43, с. 6, 202].

Методологія пізнання є обраним дослідником наукових шляхом, який він обирає для досягнення визначеної мети. Методологія, – стверджує Д. А. Керимов, – інтегральне явище, що об'єднує в собі низку компонентів: світогляд і фундаментальні загальнотеоретичні концепції, загальні філософські закони і категорії, загально- і приватнонаукові методи. Тому методологію не можна зводити до одного з названих компонентів, зокрема до методу або вчення про методи, оскільки за її межами залишаються інші компоненти [44, с. 46].

Більш прагматичним підходом до тлумачення методології є її характеристика як сукупності методів, прийомів, процедур наукового дослідження [45, с. 5-6], або, як вважає А. А. Чухно, як вчення про принципи, способи і прийоми пізнання [46, с. 5]. М. В. Костицький роз'яснює значення цього поняття крізь призму трьох категорій – методу, методики та методології. За Костицьким, метод слід розуміти як сукупність прийомів і операцій, з допомогою яких здійснюється пізнання. Методика – це вчення про сукупність прийомів, способів і організацію застосування методів наукового пізнання. Іншими словами, методика – технологія наукового пізнання, що здійснюється з допомогою певних методів. Методологія – це вчення, цілісна теорія з поняттями й категоріями, світогляд, через призму яких і здійснюється пізнання з допомогою методів у відповідності з технологією їх застосування – методикою [47, с. 5-6].

На нашу думку, найбільш прийнятне визначення було запропоновано М. С. Кельманом: методологія – це вчення про структуру, логічну організацію, методи, засоби і форми діяльності дослідника в процесі пізнання ним

досліджуваних явищ [48, с. 42]. Таке визначення зосереджує увагу на організації процесу пізнання за допомогою визначеного набору методів.

На нашу думку, неможливо переоцінити значення належного визначення методики, у відповідності до якої буде здійснено пізнання об'єкту дослідження, адже метод – запорука того, що дослідження буде розвиватись у правильному напрямку та дослідником буде віднайдено логічні та об'єктивні висновки. Доречно з цього приводу висловила В. В. Дудченко, зауваживши, що методологічні дослідження – найнеобхідніша передумова своєчасного і адекватного поступу юриспруденції взагалі, та особливо такого її розвитку, що відповідав би потребам глибоких реформ, корінних трансформацій системи цінностей і основ світогляду українського соціуму на шляху його модернізації під впливом євроінтеграційних процесів [49, с. 734].

Як зазначає М. С. Кельман, немає такого універсального набору правил, який, будучи застосованим будь-яким дослідником, приводив би до гарантованого результату – наукового відкриття [48, с. 62]. Обрання належних методів пізнання є принципово важливим етапом дослідження, адже невірно застосований чи неналежний метод може скерувати процес у хибному напрямку чи викривити кінцеві результати.

Перед кожним дослідником постає першочергове завдання у визначенні складу методологічної основи його дослідження. Так як методологія це, перш за все, система організуючих принципів, методів і прийомів наукового дослідження [50, с. 51], а отже ми маємо сформулювати оптимальний набір методологічних компонентів, що будуть покладені в основу вивчення механізму правової поведінки.

Під методологічними принципами традиційно розуміють найбільш загальні засади пізнання дійсності, базові установки, дотримання яких забезпечить достовірність та всебічність набутого знання. Методологічний принцип обмежує хід дослідження, виступає координатою методологічної парадигми, або ціннісним орієнтиром, що дозволяє не «заблукати» в павутині смислових просторів і бачити стратегічні цілі [50, с. 52]. Принцип виступає як

центральне поняття, що представляє узагальнення та поширення будь-якого положення на всі явища, процеси тій області, з якої даний принцип абстрагований [51, с. 45].

Подібно до відсутності єдиного визначення поняття методологічного принципу, аналогічно різняться і їх варіації. Так, існує думка, що сучасна наука керується трьома основними принципами пізнання: принципом детермінізму, принципом відповідності та принципом додатковості [51, с. 66]. Інші автори розширюють цей перелік до семи, включаючи принцип можливості перевірки (верифікації), спростування, спостережуваності, простоти, відповідності, інваріантності та узгодженості [52, с. 142]. На нашу думку, принципи пізнання є очевидним, логічно обумовленим набором стандартів, відповідно до положень яких має проходити дослідження. Принцип недоцільно розглядати як правило, ця категорія ближче до способу мислення, який приведе до бажаного та належного результату. Вважаємо за доцільне зауважити лише на тих принципах, які, на нашу думку, є основоположними для будь-якого наукового дослідження, що спрямовується на пізнання людини та суспільства.

Принцип об'єктивізму обумовлює вимогу у відмові від індивідуальних переконань дослідника, не домішувати свої інтереси і потреби, що могли б вплинути на результат дослідження та в результаті викривити отримані висновки і отримати такі дані, які розходяться з реальністю. Основні постулати цього принципу полягають у наступному: 1) дослідник не може привносити в об'єкт нічого суб'єктивного; 2) результати дослідження повинні бути перевірені і достовірні; 3) результати повинні бути верифіковані, тобто випробувані критичним сумнівом розуму і співвіднесені з попереднім досвідом людства [50, с. 158, 228-229]. Цей принцип характеризує намір досягти істинного знання поза індивідуальних переконань, що особливо актуально у пізнанні вже досліджених явищ, коли в власному бажанні віднайти новизну, дослідник ґрунтується на припущеннях та недостатній кількості фактів.

Принцип детермінізму в соціальній динаміці можливо відобразити наступною формулою: кожне явище породжується причиною, яку, в свою

чергу, породжує інша причина і т. д. Філософське розуміння принципу детермінізму в соціальних науках спирається на утвердження об'єктивного характеру причин соціальних процесів, розрізнення динамічних і статистичних законів. Детермінізм в цих рамках припускає існування історичної необхідності, тобто такого зв'язку явищ, в якому проявляється домінуюча закономірність, оскільки в процесі історичного розвитку кожне наступне покоління людей діє в умовах, успадкованих від минулого [50, с. 167, 209-210].

Принцип детермінізму виступає, передусім, у формі причинності, тобто як сукупність обставин, які передують у часі якій-небудь події і викликають її. Тобто, має місце зв'язок явищ і процесів, коли одне явище, процес (причина) за певних умов породжує, виробляє інше явище, процес (слідство). Сучасне розуміння принципу детермінізму передбачає наявність різноманітних об'єктивно існуючих форм взаємозв'язку явищ, багато з яких виражаються у вигляді співвідношень, що не мають безпосередньо причинного характеру, тобто прямо не містять моменту породження одного іншим. Сюди входять просторові і тимчасові кореляції, функціональні залежності і т.д. [51, с. 66-67]. Цей принцип має визначальне значення в дослідженні механізму правової поведінки, динаміка якого і полягає, передусім, в причинно-наслідковому співвідношенні.

Принцип достатньої підстави формулює фундаментальну будь-якої науки тезу: всяка істинна думка повинна бути обґрунтована іншими думками, істинність яких доведена [51, с. 38]. Саме тому в пізнанні правової поведінки ми маємо виходити, передусім, від вже обґрунтованих наукових положень.

Принцип відповідності: теорії, справедливості яких експериментально встановлена для тієї чи іншої області явищ, з появою нових, більш загальних теорій не відкидаються як щось помилкове і зберігають своє значення для колишньої області явищ як гранична форма і окремий випадок нових теорій. Висновки нових теорій в тій області, де була справедлива стара «класична» теорія, переходять в висновки класичної теорії. Принцип відповідності характеризує, зокрема, і спадкоємність наукових теорій [51, с. 68]. На нашу

думку, цей принцип є вкрай важливим в роботі з тими категоріями, що були досліджені упродовж тривалого проміжку часу, до яких, безсумнівно, належить і правова поведінка.

Принцип додатковості, який встановлює, що відтворення цілісності явища вимагає застосування в пізнанні взаємовиключних «додаткових» класів понять. За допомогою додатковості встановлюється еквівалентність між класами понять, що комплексно описують суперечливі ситуації в різних сферах пізнання [51, с. 69]. В подальшому дослідженні принципом додатковості буде обґрунтовано необхідність у пізнанні видів правової поведінки як передумови вивчення її механізму.

Зауважимо на деяких другорядних, втім суттєвих методологічних принципах:

- принцип несуперечності визначає неприпустимість двох взаємовиключних методологічних підходів в якості логічного умовиводу з одного посилу;

- принцип повноти, що передбачає наявність достатніх положень для виведення з них всіх істинних суджень у конкретній системі поглядів;

- принцип незалежності, що спрямовується на запобігання отримання основних висновків з однопорядкових положень тієї ж системи [53, с. 15].

Резюмуємо, що методологічні принципи є невід'ємним елементом в конструкції пізнання правової поведінки, що виконують роль орієнтирів, визначають ті рамки, в яких дослідник має пізнавати обране явище для отримання науково-обґрунтованих результатів.

Наступний рівень методології визначається методологічним підходом, тобто комплексом методів пізнання, в якому серед його компонентів один або декілька є домінуючими, основними, а всі інші – підпорядкованими, залежними від них, мають допоміжний, інструментальний характер [48, с. 67]. А. Ф. Крижанівський характеризує підходи як ракурси (в самому широкому розумінні) дослідницького бачення, а отже, і певні мисленні проєкції предмета пізнання, які кристалізують наукову стратегію осягнення права і правових

явищ, тобто визначення в загальних рисах вектора і мети наукового дослідження, а також – його основних етапів і складових» [54, с. 23]. Характеризуючи відмінності методу та підходу як засобів пізнання В. А. Козлов зауважив, що при визначенні методу найчастіше вказують на такі його характеристики, як послідовність і доцільність застосовуваних дій, прийомів, операцій, системність і нормативний характер використовуваних процедур. Підхід же визначає основний шлях, стратегію вирішення поставленого завдання [55, с. 87-88].

Отже, методологічним підходом є своєрідний вектор спрямування, системою координат, в якій дослідник сприймає означений об'єкт дослідження та поставлену перед ним мету.

Сучасна наука потребує застосування наукового підходу, що надає реальну можливість вивчення феномена людини у її соціальних, правових, психологічних аспектах, як активного елемента суспільної активності. На сьогодні найбільш універсальним методологічним підходом пізнання соціальних явищ є антропологія із своїм комунікативним методом дослідження [56, с. 25]. Пов'язано це з тим, що в його основу покладено сутність, природу та діяльність людини. При цьому людина визнається соціальною істотою, яка характеризується тими ознаками, що вона отримала у процесі життєдіяльності в межах певного суспільства, тобто в межах комунікації з іншими суб'єктами [57, с. 162].

Саме це обумовлює необхідність застосування антрополого-комунікативного підходу до дослідження права взагалі і правової поведінки зокрема [58, с. 11]. На думку Т. І. Тарахонич даний підхід має першочергове значення в дослідженні правових явищ з огляду на необхідність закріплення в праві прав та свобод людини, її інтересів та потреб, вона повинна стати основним системоутворюючим елементом суспільства, як певної цілісності та його окремих структурних елементів [59, с. 17].

Серед основних переваг застосування антрополого-комунікативного підходу в дослідженні правової поведінки є те, за його використання пізнання

об'єднує теоретичну та практичну сферу буття правової поведінки та пріоритетність застосування стимулюючого правового впливу в її регулюванні. Як стверджує І.Л. Честнов, антрополого-комунікативне пізнання права охоплює психологічний, позитивістський, природний та соціологічний його аспекти. Пов'язано це з тим, що антрополого-комунікативний підхід заснований на синтезі індивідуального та соціального аспектів права, тобто охоплює індивідуальні соціолого-психологічні якості людини, встановлений позитивними приписами правопорядок, правові звичаї та конкретні життєві ситуації, які можуть піддаватись правовому упорядкуванню [60, с. 53-55].

Застосування вказаного підходу як керуючого у пізнанні об'єкту дослідження є оптимальним рішенням для охоплення всіх проявів правової поведінки, і, зокрема, правові, соціальні та психологічні умови її становлення. Пов'язано це з тим, що за допомогою антропологічного аспекту пізнаються конкретні (індивідуальні) чинники, які спонукали індивіда до певної моделі поведінки. У свою чергу, за допомогою комунікативного аспекту визначається характеристика та пізнається динаміка відносин [61, с. 13]. Такий підхід дає змогу передбачити необхідність удосконалення правового забезпечення людської комунікації. Адже, на нашу думку, поведінка виконує роль системи знаків та символів, що приводять до дії правові та суспільні процеси. Інтерпретація таких символів є запорукою ефективності соціальної взаємодії суб'єктів. Тобто, комунікативний аспект правової поведінки є особливим, досі малодослідженим феноменом і має бути проаналізований з позицій антрополого-комунікативного підходу.

За допомогою антрополого-комунікативного аналізу правових текстів можна виявити найгостріші проблеми та рівень ефективності правового регулювання відносин між суб'єктами права, модель яких закріплена в правовому тексті [62, с. 54-58]. Нормативне закріплення стандартів правової поведінки є основним інструментом впливу держави на правопорядок в суспільстві. Дослідження відповідності текстів законів, інших нормативно-правових актів потребам громадян та вимогам часу є пріоритетним напрямком

в характеристиці механізму правової поведінки.

С.В. Бобровник виокремлює три стадії антрополого-комунікативного аналізу правових текстів:

1. Теоретико-аналітична стадія, яка полягає у визначенні цілей правового документа або цілей правового регулювання. На цій стадії пізнається стан суспільних відносин та необхідність їх регулювання для певного закріплення правових норм та визначення правової поведінки.

2. Змістовно-онтологічна стадія, яка полягає в аналізі правового регулювання, модель якого міститься в юридичному тексті. У межах даної стадії визначається логіка впорядкування діяльності суб'єкта для зручнішого здійснення правової поведінки суб'єктами.

3. Змістовно-комунікативна стадія, яка полягає в дослідженні спеціально-юридичного впливу права на діяльність людини, групи людей (об'єднань людей) та суспільства і вивченні динаміки правовідносин, що здійснюються завдяки правовому тексту. Тут пізнається суть правовідносин, які можуть перебувати в динамічному стані, постійно еволюціонувати та змінюватись [63, с. 126].

Отже, застосування антрополого-комунікативного підходу як основи дослідження механізму правової поведінки сприятиме аналізу індивідуальних, правових та суспільних факторів становлення правової поведінки; характеристиці взаємодії людини, суспільства та держави і подоланню протиріч між ними; вдосконаленню стандартів правового регулювання поведінки індивідів, які мають виходити за межі примусового характеру; встановленню стимулюючих заходів для обрання суб'єктами права юридично належної чи доцільної поведінки; пізнанню комунікативного аспекту правової поведінки як системи знаків та символів; аналізу юридичних текстів на їх відповідність реально існуючим правовідносинам та стандартам поведінки; органічне поєднання соціального, психологічного та правового аспекту правової поведінки.

Обумовивши керівну роль антрополого-комунікативного підходу в

дослідженні механізму правової поведінки, варто погодитись з С. В. Бобровник, яка стверджує про змістовну єдність антропології із герменевтикою, феноменологією та синергетикою в пізнанні соціально-правових об'єктів, адже лише в такому поєднанні можлива завершена та логічно побудована характеристика соціального буття людини. [56, с. 25].

Юридична герменевтика в самому широкому плані являє собою науку про тлумачення та застосування норм права і виникає з філософської герменевтики. З точки зору герменевтики, право є особливою, юридичною мовою, яка, в свою чергу, являє собою взаєморозуміння [64, с. 159]. Запропонований порядок аналізу юридичних текстів є проявом герменевтичного елементу в антрополого-комунікативному підході. В цьому дослідженні герменевтичні постулати застосовуються як інструмент характеристики правової поведінки крізь призму соціальних комунікацій.

Визначаючи роль феноменології в антрополого-комунікативному підході, С. В. Бобровник акцентує увагу на тому, що вона сприймає соціальний світ за допомогою тих пізнавальних форм, які створюються та існують у людській свідомості. Усі соціальні явища визначаються як феномени, що пізнаються людиною у процесі життєдіяльності. Залежно від сфери походження феноменів формується методологія їх пізнання. Звідси феномен – це не соціальний предмет, а його пізнання людською свідомістю [56, с. 27]. Основним методом феноменології є редукція, сутність якої полягає у «взятті світу в дужки», тобто утриманні від суджень про його реальне існування. Цей метод дозволяє відійти від самоочевидності явищ навколишньої дійсності, яка його вводить в оману, і набуває можливості об'єктивного, трансцендентального пізнання [65, с. 40]. Через феноменологічне сприйняття соціальної дійсності набувається можливість відобразити та дослідити психологічні, зокрема мотиваційні та свідомі фактори механізму правової поведінки.

Синергетика в антрополого-комунікативному підході спрямована на пізнання комунікації як руху, або процесу в соціальній системі. Синергетика спрямовується на динамічний аспект правової поведінки в як елементу

соціальної взаємодії.

Таким чином, феноменологія, герменевтика та синергетика охоплюють всі прояви суспільної комунікації, та, спрямовані на пізнання правової поведінки, сприяють її аналізу як виду людської активності, обумовленої постійною участю в суспільних відносинах, обміном інформацією та взаємодією з іншими суб'єктами.

Зауваживши на соціальному, правовому та психологічному аспекті правової поведінки, ми маємо погодитись, що вона має досліджуватись з різних точок зору та із урахуванням усіх форм реалізації. На нашу думку, механізм правової поведінки має досліджуватись саме в контексті його системності, адже як і сама правова поведінка, так і механізм її визначення є складною структурою взаємодії різних елементів. Отже дослідження, а тим паче розвиток та доповнення знань про правову поведінку вимагає застосування системного підходу.

Системність у пізнанні правових явищ, на думку Д. А. Керимова, зумовлена, по-перше, практичною необхідністю цілісного, системного і комплексного аналізу правових явищ, а по-друге, через поглиблення, диференціацію загальної картини досліджуваного суб'єкта на окремі фрагменти, потребою їх аналізу як елементів цілісного явища [44, с. 242]. Системність у сприйнятті структурних явищ сприяє їх аналізу як певної цілісності та водночас як структурної єдності ряду взаємодіючих між собою елементів. А М. І. Мірошниченко вважає, що системний підхід сприяє адекватній постановці проблеми у конкретних науках і виробленні ефективної стратегії їх вивчення. Методологія та специфіка системного підходу відрізняється тим, що орієнтує дослідження та розкриття цілісності об'єкта і механізмів, що її забезпечують, на виявлення різноманітних типів зв'язків складного суб'єкта і зведення їх у єдину теоретичну картину [66, с. 34].

Як зауважила Л. І. Заморська, застосування системного підходу у сучасній юриспруденції є досить поширеним шляхом отримання нових знань про право. Практично у будь-якому дослідженні можна знайти згадку

системного підходу, що переважно розуміється так: «розгляд (предмет дослідження) як сукупності взаємопов'язаних та взаємодіючих елементів» [67, с. 18-19]. Однак найчастіше системність предмета дослідження так і не показана, хоча вона, без сумнівів, існує.

Традиційно, системний підхід належить до обсягу загальнонаукової методології дослідження та пізнання складних об'єктів і використовується в усіх сферах науки, техніки, управління та ін. Сутність системного підходу міститься в розгляді об'єктів як систем. Пізнання на основі системного підходу передбачає наступні етапи: 1) визначення елементів системи; 2) визначення зв'язків елементів у системі; 3) дослідження функціонування елементів у системі; 4) дослідження функціонування системи в цілому; 5) дослідження історії системи; 6) інтеграція знань з метою: створення теорії функціонування системи та управління нею, та розроблення програми управління системою [68, с. 129-130].

В аналізі механізму правової поведінки як предмету цього дослідження системний підхід має істотне інструментальне значення, адже його застосування сприятиме аналізу структури досліджуваного явища, характеру зв'язків між елементами механізму, а також способу впливу соціальних та правових явищ на становлення поведінки суб'єктів правовідносин. Загалом, на нашу думку, правова поведінка є теоретичною абстрактною категорією, яка відображає якість суспільно-правової взаємодії людей, спосіб їх життя в суспільстві. Постійний взаємний вплив суб'єктів із іншими суб'єктами, участь у соціальних процесах та сприйняття інформації, в тому числі і правової є чи не основними чинниками їх поведінки, однак з огляду на взаємну обумовленість, пізнати суть правової поведінки видається можливим лише за умови системного її сприйняття.

Окрім антропологічного та системного підходів, які визначаються основними у пізнанні механізму правової поведінки, необхідно визначити ряд другорядних методологічних підходів, до яких ми будемо звертатись в процесі аналізу предмету дослідження.

Компаративний (порівняльний) підхід, що спрямовується на зіставленні досліджуваного явища із близькими за змістом, а також порівнянням інших його характеристик, наприклад виявлення подібних і відмінних ознак між правовими і державними системами різних країн, їх елементів (галузей, інститутів і норм права або органів держави, інших державних інститутів), а також загальних і відмінних закономірностей їх виникнення, розвитку, функціонування. Як слушно зауважила О. Л. Львова, порівняння – це один із основних логічних прийомів пізнання зовнішнього світу, предметів і явищ, яке починається з того, що ми їх відрізняємо від усіх інших предметів і встановлюємо їх схожість з родовими предметами [69, с. 169].

Цей підхід ґрунтується на компаративному методі, що безпосередньо сам не обмежується тільки порівняльним методом, а охоплює й інші методи, предметні знання, взаємопов'язані з ним [70, с. 176]. Механізм правової поведінки є елементом правової системи і як об'єкт дослідження, безперечно, належить до теорико-правового напрямку пізнання. Саме тому, на нашу думку, в основу цього підходу доцільно покласти саме порівняльно-правовий метод. Порівняльно-правовий метод застосовується при проведенні класифікації і систематизації державно-правових явищ, дає можливість досліджувати їх у широкому соціальному контексті, єдності економічних, соціальних, етнічних і інших чинників правового розвитку. За допомогою порівняльного методу виявляється загальне й особливе в історичних явищах, пізнаються різноманітні історичні шаблі розвитку того самого явища або різних співіснуючих явищ, визначаються тенденції розвитку [71].

Як слушно зазначає Т. С. Подорожна, порівняльно-правовий метод може використовуватися двома способами. Перший спосіб полягає в дослідженні обумовленості правової поведінки зовнішніми, суспільними чинниками. Другий спосіб застосування конкретизує і порівнює зміст та характер правової поведінки в конкретно взятих соціально-правових умовах [72, с. 110]. Порівняльно-правовий підхід є багатофункціональним інструментом пізнання, особливо при дослідженні механізму правової поведінки. За його допомогою

здійснюватиметься аналіз вже існуючих в теорії концепцій правової поведінки, визначення їх найсуттєвіших здобутків та аналіз раніше недосліджених ознак.

Компаративний підхід має широку сферу застосування в пізнанні механізму правової поведінки як один з основних інструментів пізнання нового та отримання об'єктивної інформації. Безсумнівно, основною задачею компаративного підходу є зіставлення об'єкту дослідження та суміжних правових явищ. Однак є і інше, більш змістовне та ідеологічно виважене призначення, яке полягає у порівнянні соціальних, правових, культурних умов становлення правової поведінки громадян України із певною ідеальною, абстрактною моделлю стану правовідносин. Зіставлення теоретичного та і фактичного сприятиме виявленню недоліків у правовій поведінці суб'єктів.

В основу теоретичної актуальності дослідження правової поведінки покладається її загальносоціальне значення, як способу вираження людської волі, втілення психологічних установок та способів реалізації прав та інтересів. Характеристика правової поведінки як суспільної та правової цінності та водночас її прямиї зв'язок із іншими людськими цінностями, такими як життя, свобода, справедливість, обумовили необхідність застосування аксіологічного підходу – способу пізнання права, в основі якого полягає ціннісне сприйняття соціально-правової дійсності, в якому критерій істинності становлять загальнолюдські цінності та блага. Згідно з аксіологічним підходом, людські діяння можуть бути осмислені лише у співвіднесенні з цінностями (благами), якими визначаються норми і цілі поведінки людей. У правознавстві цей підхід використовується при дослідженнях цінності права, правової культури, суспільної значущості (суспільної користі і суспільної безпеки) діянь у сфері дії права [73, с. 9].

Розуміння цінності правової поведінки як соціально-ідеологічної категорії влучно розкрито у відомому вислові В. С. Нерсисянца про триєдність ціннісного змісту права. Він зазначає: «В цієї триєдності (та сутнісній тотожності) свободи, рівності та справедливості й полягає цінність права як загальної, необхідної та єдиної форми їх злагодженого буття й виразу в

суспільному житті людей» [74, с. 4]. Тобто, правова поведінка є втіленням правових норм, кінцевою формою буття права, фактично вся правова сфера в її різноманітні форм та значень спрямована на втілення в діях осіб, визначенні та кваліфікації їх поведінки. Через правову поведінку фундаментальні цінності людства отримують свою реалізацію та захист.

В нашому дослідженні аксіологічний підхід матиме своє застосування в першу чергу в тлумаченні правової поведінки, визначенні її місця в правовій системі та характеристиці тих цінностей, що впливають на обрання суб'єктами тієї чи іншої моделі поведінки.

Таким чином, визначені методологічні підходи, зокрема антрополого-комунікативний та системний визначаються інструментальним базисом пізнання механізму правової поведінки.

Відповідно до обраної вище ієрархічної структури методології, підходи характеризують загальну стратегію та спрямування наукового пізнання. Однак, саме через метод як інструментальну одиницю пізнання науковий пошук отримує власну означеність, чітку послідовність та визначеність етапів аналізу правової поведінки. Поняття «метод» у широкому розумінні означає «шлях до чогось» або спосіб діяльності суб'єкта в будь-якій її формі. Інакше кажучи, метод – це спосіб, шлях пізнання і практичного перетворення реальної дійсності, система прийомів і принципів, що регулюють практичну і пізнавальну діяльність людей (суб'єктів). Отже, метод зводиться до сукупності визначених правил, прийомів, способів і норм пізнання та дії. Це визначена система приписів, принципів, вимог, яка повинна орієнтувати суб'єкт пізнання на вирішення конкретного науково-практичного завдання для досягнення певного результату в тій чи іншій сфері людської діяльності [75, с. 74].

В основу будь-якого дослідження покладаються так звані філософські методи. Група філософських методів виходять за межі традиційних інструментальних одиниць пізнання, вони становлять своєрідну основу світобачення, загального відображення досліджуваного предмету. До обсягу філософських методів відносять діалектичний та метафізичних методи.

Метафізичний метод є способом сприйняття об'єкту у відстороненні від інших об'єктів, поза його зв'язками та проявам взаємодії. Він вириває предмети і явища із загальних зв'язків. Сутність метафізики як методу мислення - односторонність, абсолютизація якоїсь однієї сторони живого процесу пізнання або будь-якого елементу цілого. На думку прихильників метафізичного підходу до аналізу дійсності, всі речі і явища пов'язані один з одним тільки зовні. Основним станом речі метафізики вважають спокій, який розуміється як відсутність руху. Розвиток визнається метафізиками лише як кількісне зміна, тобто як просте збільшення або зменшення готових, незмінних якостей речі. Метафізичний погляд на буття правового явища – спосіб осмислити його в ідеалізованому, абстрактному стані, пізнати право як воно є.

На нашу думку, застосування метафізичного методу в аналізі правової поведінки можливе лише як засіб сприйняття та осмислення окремих теоретико-правових категорій для визначення їх природнього стану, поза зовнішнього втручання та подальшого зіставлення з реально існуючою формою, що була піддана впливу соціального та правового середовища.

На нашу думку, більшої уваги заслуговує діалектичний метод, який дозволяє розглядати будь-які процеси в їх розвитку, різноманітні зв'язків, виявляти їх стійкі і мінливі властивості, що дало можливість всебічно вивчити об'єкт і предмет цього дослідження. Діалектика – вчення про найбільш загальні закони розвитку і формах зв'язку в природі і суспільстві, а також заснований на цьому вченні метод пізнання. Основні закони діалектики виражають закономірності розвитку світу, а також пізнання. Закони діалектики покладаються загальними, тобто їх дії виявляються у всіх об'єктах і процесах. Інакше кажучи, діалектика претендує на універсальність відображення суцього.

Загальний, суттєвий зв'язок предметів і явищ реального світу проявляється в законах діалектики, головними з яких є: закон єдності та боротьби протилежностей, що відображає найголовніше у розвитку – його джерело, яким є протиріччя як взаємозв'язок і взаємообумовленість протилежностей; закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, що

розкриває механізм розвитку як поступове нагромадження кількісних змін, яке в певний момент з необхідністю обумовлює докорінні якісні перетворення, виникнення нової якості, що, відповідно, здійснює зворотний вплив на характер і темпи кількісних змін; закон заперечення заперечень, який виражає поступальний, послідовний характер розвитку явищ і процесів реального світу, показує, що поступальний розвиток має форму висхідної спіралі (а не кола або прямої лінії); це процес, який начебто повторює пройдене, але на вищій сходинці. [75, с. 75].

Діалектика сприяє аналізу історичної парадигми становлення вчення про правову поведінку, визначення та видозміни об'єкту дослідження, єдність і наступність форм і типів правової поведінки, розкриттю дійсних протиріч, що властиві цьому феномену, проясненню залежності типових стандартів поведінки від середовища, в якому перебуває суб'єкт правовідносин. Конкретизувати сферу застосування діалектичного методу надзвичайно важко, адже, на нашу думку, він є основою сучасного сприйняття правової реальності, яку неможливо розглядати поза суспільними відносинами. Ігнорувати значення суспільного втручання в правові явища – значить виключати з поля зору чи не основний чинник розвитку права.

Ще одним невід'ємним елементом структури методології дослідження є група загальнонаукових методів, які мають універсальний характер і які встановлюють своєрідні правила того, як має здійснюватись дослідження.

Аналіз – метод дослідження, який включає в себе вивчення предмета за допомогою уявного або практичного розчленування його на складові елементи. Кожна із виділених частин аналізується окремо у межах єдиного цілого. Синтез – метод вивчення об'єкта у його цілісності, у взаємному зв'язку його частин.

Індукція – метод дослідження, при якому загальний висновок про ознаки множини елементів виводиться на основі вивчення цих ознак у частини елементів однієї множини. Дедукція – метод логічного висновку від загального до окремого, тобто спочатку досліджують стан об'єкту в цілому, а потім його складових елементів.

Аналогія – метод наукового дослідження, завдяки якому досягається пізнання одних предметів і явищ на основі їх подібності з іншими. Він ґрунтується на подібності деяких сторін різних предметів і явищ.

Моделювання – метод, який ґрунтується на використанні моделі як засобу дослідження явищ і процесів природи. Під моделями розуміють системи, що замінюють об'єкт пізнання і служать джерелом інформації стосовно нього.

Абстрагування – метод наукового пізнання, який базується на формуванні образу реального об'єкта шляхом уявного виокремлення певних ознак, властивостей, зв'язків і відношень, що цікавлять дослідника, з одночасним ігноруванням багатьох інших другорядних його властивостей.

Конкретизація – метод дослідження предметів у всій їх різнобічності, у якісній багатосторонності реального існування на відміну від абстрактного вивчення предметів. При цьому досліджується стан предметів у зв'язку з певними умовами їх існування та історичного розвитку [76, с. 32-34]

Логічний метод дослідження є відтворенням, реконструюванням в свідомості складного об'єкта, що розвивається у формі історичної теорії. Для цього можуть використовуватися найрізноманітніші пізнавальні операції й методи. При логічному дослідженні об'єкта дослідник відволікається, абстрагується від всіх історичних випадків, окремих фактів, і з історії виокремлюється саме головне, визначальне, істотне [77, с. 30].

Наведені методи мають інструментальний характер, адже пов'язані із способом, в який здійснюється дослідження правової поведінки, без прив'язки до змісту досліджуваного явища чи його окремих аспектів.

Історичний метод, який йде у тісному зв'язку з логічним, дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей [76, с. 35]. Історичний метод застосовується для аналізу становлення теорії правової поведінки.

Для визначення змісту термінів, зіставлення подібних категорій та визначення дефініцій в дослідженні механізму правової поведінки застосовується семантичний аналіз, що вивчає значення слів і термінів.

Розглянуті методи, на нашу думку, забезпечують всебічний та науково-обґрунтований аналіз правової поведінки та її механізму.

Отже, наведене в цьому підрозділі обумовило наступні висновки:

Методологія дослідження механізму правової поведінки складається з методологічних принципів, підходів та окремих методів пізнання, за допомогою яких можливо охарактеризувати всі аспекти об'єкту дослідження. В основі методологічної структури знаходяться принципи пізнання – узагальнені, логічно-обумовлені правила наукового пізнання, відповідно до положень яких має проходити дослідження. Серед методологічних підходів, які становлять середній рівень структури, було визначено антрополого-комунікативний підхід як основний, та системний, компаративний і аксіологічний підходи як другорядні. До обсягу методів пізнання належать індукція, дедукція, аналіз, синтез, аналогія, абстрагування, моделювання, конкретизація, а також логічний та історичний методи.

1.3. Правова поведінка як юридична категорія: поняття та ознаки

Держава і суспільство є фундаментальними категоріями в людському бутті. Вони є об'єктивним втіленням соціальних гарантій, стабільності способу життя, системою символів, що містять необхідні для людини знання. Завданням особи є визначення своєї соціальної ролі, набуття необхідних навичок для реалізації власних потреб всередині суспільства, встановлення постійних комунікативних зв'язків із соціумом, навчання взаємодії з соціальною сферою. В межах суспільствознавчих наук здійснюються різнопланові дослідження людини в контексті її значення в суспільстві, людини як індивіда та людини як суб'єкта права. І очевидно, що серед різномаїття форм взаємодії особи та держави найбільший науковий інтерес викликає правова поведінка. Адже, якщо розглядати право як мову, то правова поведінка – це процес спілкування. І для досягнення найвищих результатів, такий процес має бути культурним, ввічливим, із дотриманням певних норм та зрозумілий обом співрозмовникам.

З наведеної аналогії зрозуміло, що феномен правової поведінки є пріоритетним напрямком пізнання в теорії права, що обумовило появу таких напрямків дослідження, як: аналіз причинності людської поведінки; осмислення істинних цінностей у праві; психологічні, морально-духовні та соціально-правові фактори правової поведінки; переосмислення співвідношення допустимого і забороненого як соціальних та мотиваційних категорій.

Актуальність запропонованого напрямку дослідження, на нашу думку, визначається діалектичним зв'язком права як сукупності правил поведінки та активності суб'єктів як розумового, усвідомленого суб'єктом процесу, який обумовлюється соціокультурними чинниками, до яких належать психологічні, правові та соціальні фактори. Зазначене аргументує приналежність поведінкового аспекту права до предмету інтересів теоретико-правового пізнання, оскільки соціальна регулятивність права націлена на поведінку суб'єктів, саме вона визначає рівень ефективності права та правового регулювання і лише її об'єктивна оцінка визначає відповідність поведінки

правовим вимогам або протиріччя їм. Отже, метою цього підрозділу є характеристика правової поведінки як юридичної категорії, що включає аналіз чинних наукових підходів та концепцій, визначення ознак та обґрунтування авторського погляду на поняття та риси правової поведінки.

Універсальною платформою для людської діяльності є суспільство. Воно, за М. Вебером є формою взаємодії людей, тобто продуктом соціальних і спрямованих на інших людей, дій. Т. Парсонс, в свою чергу, акцентував увагу на нормах та цінностях як поєднуючому елементі суспільства [78, с. 38]. Основним елементом функціонування суспільства відповідно до класичних соціологічних концепцій є соціальна дія, що відображається у формі людської поведінки як способу взаємодії з оточуючим середовищем. Поняття «поведінка особи» вказує на власне людський вияв усвідомленої активності, що має індивідуалізоване забарвлення [79, с. 160]. Відповідно, її можна розглядати як сукупність послідовних учинків або систему дій людини, як практичну, реальну або реалізовану дію, яка є осмисленим комплексом учинків [80, с. 85]. У психології поведінка – це зовнішній вияв діяльності, система дій біологічного індивіда, спрямована на підтримання його існування, що виявляється в певній послідовності вчинків, цілеспрямованих дій. Як вищий рівень взаємодії цілісного організму з довкіллям, вона здійснюється як єдність психічних – спонукальних, регулювальних та відображуючих чинників, що наближають або віддаляють організм від певних об'єктів, а також перетворюють їх [81, с. 52]. А з позицій філософії вона є процесом зміни станів певних істот, що відповідає їх внутрішній природі як цілісності, або здатністю біологічних індивідів певним чином «тримати» себе, надавати своїй взаємодії з середовищем сталих рис. Як осмислена людська характеристика, ця здатність до саморегуляції означає спосіб існування, активним чинником якого є усвідомлене волевиявлення самого суб'єкта [8, с. 146].

В соціологічних дослідженнях виокремлюються категорії суспільної та соціальної поведінки. Т. З. Гарасимів розрізняє суспільну поведінку як систему або сукупність взаємопов'язаних дій і учинків особистості, соціальних груп та

спільнот у процесі життєдіяльності суспільства, котрі визначаються потребами, мотивами, інтересами, обов'язками та формами суспільного життя. Це – зовнішній вияв діяльності, в якій реалізуються внутрішні покликання, відтворюються фізичні, інтелектуальні та духовні особливості людини, розкриваються її позиція, місце та спосіб буття в суспільно-історичному процесі. А близьку за змістом соціальну поведінку інтерпретують як зовнішнє вираження діяльності, в якому виявляється конкретна позиція людини, її установка. Це – форма перетворення діяльності в реальну дію [8, с. 147-148]. Однак, на нашу думку, більш прийнятним видається наступне визначення: соціальна поведінка – будь-яка поведінка людини, яка тим чи іншим чином впливає на інших людей. Адже особа сама по собі, наодинці з собою, не є соціальною, вона набуває таку якість, коли має справу з іншими суб'єктами. Тому її поведінка одночасно є способом взаємодії, засобом комунікації. Люди при цьому виявляються органічно пов'язаними між собою різноманітними формами взаємозалежності й володіють волею, свободою [82, с. 22].

Отже, поведінка є активною, вольовою, системною, і, як стверджує Т. З. Гарасимів, обумовленою певною потребою чи метою [8, с. 146]. Дійсно, людина завжди прагне до задоволення бажаних потреб та інтересів, що викликає надзвичайну розмаїтість способів реалізації поведінки у формі вчинків і дій людини. При цьому, за класичною теорією М. Вебера, дії кожної окремої людини, націлені на задоволення своїх потреб та інтересів, перебувають у взаємодії і взаємозалежності від дій і вчинків інших членів суспільства. Отже, вибір поведінки окремої людини обумовлений не тільки його особистими потребами та інтересами, але і повинен співвідноситися з інтересами і потребами інших членів суспільства.

Необхідність у єдиних стандартах найважливіших проявів поведінки була обумовлена самим суспільством. Цілком очевидно, що до такої поведінки висувалися більш жорсткі вимоги, в основу яких покладено врахування не лише індивідуальних інтересів, але й потреби інших суб'єктів. Історичній парадигмі становлення людської спільноти відомі різні інструменти, які

використовувались для стандартизації поведінки – від звичаєвих мононорм до теологічних догматів, однак лише за допомогою правовому інструментарію вдалось виробити чітку, позбавлену двозначності тлумачення, модель людської активності. Суспільний запит на впровадження правового критерію обумовив визначення специфічного виду поведінки як засобу стандартизації людських вчинків у найважливіших сферах діяльності.

Виключне соціальне значення та наявність правового елементу виокремила правову поведінку з переліку інших форм поведінки як пріоритетний напрям наукового пізнання. Підтвердженням виняткового характеру об'єкту дослідження є кількість теоретико-правових досліджень, що спрямовані на аналіз, характеристику власне наукової категорії та ознак, що відображають найсуттєвіші аспекти наукового сприйняття правової поведінки.

Як не парадоксально, однак абсолютна більшість досліджень рис правової поведінки мають схожий характер. За таких умов вважаємо недоцільним аналіз окремих концепцій і звернемось до узагальненої характеристики підходів до ознак правової поведінки, що запропонована І. А. Полонкою [83, с. 63-65]:

1. Дуалістичний підхід. Представниками цього напрямку є В. М. Кудрявцев, В. П. Казимирчук, А. С. Палазян, Н. І. Тюріна. Започаткований ще у 80-х роках В. М. Кудрявцевим, цей підхід, на нашу думку, вже набув статусу класичного. Він ґрунтується на засадах дуалізму правомірної та протиправної форм правової поведінки шляхом виокремлення основних та диференційованих ознак.

Основними є ознаки, що є спільними для правомірної та протиправної поведінки:

- соціальна значущість правової поведінки;
- підконтрольність правової поведінки свідомості і волі особи;
- чітка регламентованість правової поведінки;
- підконтрольність правової поведінки державі;
- здатність правової поведінки викликати юридичні наслідки (правова поведінка тягне або здатна спричинити юридичні наслідки).

Диференційованими автор визначав ті ознаки, якими відрізняються правомірна і неправомірна форми правової поведінки, а саме:

- соціальна значущість правомірної і неправомірної поведінки;
- мотивація цих видів правової поведінки;
- правова регламентація;
- контролюючі функції держави по відношенню до цих видів поведінки і різні юридичні наслідки, які можуть бути ними викликані [29, с. 37-41].

Додамо, що О. Ф. Скакун характеризує властивість правової поведінки спричиняти юридичні наслідки, оскільки пов'язана з: реалізацією суб'єктом своїх інтересів (досягнення особистих цілей, задоволення потреб, зізнання певних втрат), та реакцією держави на результати правової поведінки (стимулювання, охорона соціально корисних дій або вжиття заходів юридичної відповідальності за соціально шкідливі дії) [34, с. 448].

2. Змістовий підхід. Засновник – С.С. Алексєєв, С. І. Архипов, І. М. Максимова, М. В. Цвік, М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. Вчені, що підтримують означений підхід, розглядають правову поведінку в триєдності її психологічної, соціальної та правової складових. Відповідно, ознаками правової поведінки є:

- соціальна значущість, що характеризує правову поведінку як таку, що відбувається в соціальному просторі, впливає на неї та має суспільно-корисний чи небезпечний зміст;

- психологізм, суб'єктивність – розкриває свідомі передумови становлення поведінки, характеризує дії індивіда як такі, що обумовлені внутрішніми переконаннями, власними цінностями та усвідомленням наслідків;

- юридична ознака, яка включає в себе: правову регламентацію, тобто відображення зовнішніх та внутрішніх аспектів поведінки в правових нормах, підконтрольність державі в особі її правозастосовних та правоохоронних органів та наявність юридичних наслідків [84, с. 334-336].

Схоже бачення пропонує В. М. Сирих, виокремлюючи психологічні, соціальні та юридичні ознаки. Соціальні ознаки характеризують соціальну

значимість поведінки, що тягне за собою певні зміни в суспільстві, державі, системі правових відносин. Психологічна ознака юридично значущої поведінки полягає в тому, що це не просто усвідомлена і вольова поведінка, а така, що знаходиться під реальним або потенційним контролем свідомості діючого суб'єкта права. Юридичні ознаки свідчать про те, що: поведінка здійснюється у сфері правового регулювання і може бути оцінена з позиції чинного законодавства як правомірна або протиправна; вона тягне певні юридичні наслідки, так чи інакше вносить певні зміни в систему правових відносин, чинні норми права чи інші правові явища; забезпечена правоохоронною та іншою діяльністю держави [85, с 448].

Серед інших наукових концепцій І. А. Полонка виокремлює множинний підхід, який, на нашу думку, є поєднанням дуалістичного та змістовного (представники – А. С. Шабуров, Р. Т. Мухаєв, В. В. Касьянов, В. М. Нечипуренко) [83, с. 65]. Цікавими є пропозиції А. І. Бобильова про включення до переліку ознак критерій впливу на неї правових стимулів і обмежень, та М. А. П'янова, який пропонує визначати правову поведінку як явище, що притаманно виключно людині чи групі людей [86, с. 8; 87, с. 12].

Підтримуючи всі перераховані вище характеристики правової поведінки, доцільно зауважити на певній однобічності, що притаманна усім розглянутим підходам. Актуальні теоретико-правові концепції спрямовані на пізнання об'єкту в середовищі, в якому він перебуває, із врахуванням усіх зв'язків та форм впливу, а отже, відповідно, і тих якостей, які об'єкт набуває в результаті взаємодії із зовнішніми подразниками. Тож, вважаємо, що сучасний рівень наукових знань визначив необхідність нового погляду на ознаки правової поведінки як обумовленого соціальним середовищем явища.

Будь-яке правове явище, до яких, безспірно, належить і правова поведінка, може бути охарактеризовано з позиції форми та змісту. Формою є зовнішній вираз, тобто ті ознаки правової поведінки, що сприймаються при її спостереженні «зі сторони», при аналізі діянь, в яких виражається активність суб'єкта. Зміст правової поведінки складають особисті бажання, переконання та

мотиви індивіда, а також правові положення, якими він керується. Тобто, вважаємо що потреба в модернізації знань про правову поведінку обумовлює аналіз її змістовних та формальних ознак у якості нового підходу до наукового сприйняття об'єкту дослідження.

Втім, ще один істотний аспект правової поведінки, який неможливо викреслити з парадигми пізнання є соціокультурні передумови її формування. Правова поведінка не є спонтанною, вона базується на численних факторах, до яких належать мотиваційні, правові, суспільні чинники – словом, все те середовище, в якому протікає життя індивіда. Це, на нашу думку, визначає правомірність рішення про включення групи ознак, що визначені нами як організаційні, в структуру характеристики правової поведінки. Організаційні атрибути поведінки визначають її особливий, підготовчий стан, за якого вона ще не втілена у конкретних діях, однак вже закладені її соціальні, психологічні та правові передумови.

Таким чином, пропонується авторське бачення організаційних, змістовних та формальних ознак як альтернативного способу дослідження та сприйняття правової поведінки, що відкриває новий напрям у її пізнанні.

До організаційних ознак, які характеризують передумови правової поведінки, виражають її здатність піддаватись зовнішньому впливу і набувати нових проявів та форм належать:

1. Наявність механізму формування правової поведінки, тобто сукупності факторів, які впливають на обрану особою модель поведінки, видозмінюючи її у відповідності до характеру соціального середовища та психологічних якостей людини. Детальне вивчення і аналіз механізму правової поведінки дає відповідь на питання, з яких причин в тій чи іншій ситуації суб'єкт діє в конкретний спосіб. В теорії права механізм правової поведінки визначається як сукупність засобів, із допомогою яких здійснюється регулювання поведінки людини правом. До змісту механізму правової поведінки належать: правові норми, що регулюють поведінку людини; юридичні факти, з якими закон пов'язує настання юридичних наслідків чи виникнення, зміну або припинення

правовідносин; правовідносини як взаємозв'язок суб'єктів права та юридичних обов'язків; акти здійснення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Універсальними засобами механізму правової поведінки є законність, правосвідомість і правова культура. Вони взаємодіють з іншими елементами цього механізму в кожному окремо взятому випадку правової поведінки [88]. Відповідно до іншого визначення, механізм формування соціально-корисної поведінки і її мотиваційна обумовленість є складним комплексом формування ціннісно-правових сприйнять і світоглядних ідеалів особистості під впливом яких вона здійснює правову активність [89, с. 14-15]. На нашу думку, категорія механізму правової поведінки є ширшою за обсягом факторів, що детермінують поведінку особи і має розглядатись в контексті юридичного, психологічного та соціального елементів механізму. Отже, істотною характеристикою досліджуваної категорії є обумовленість правової поведінки соціокультурними факторами, до яких належать правові, психологічні та соціальні явища, що впливають на стандарти поведінки.

2. Мотивований характер поведінки. На процес формування вольового рішення особи, втіленого у правовій поведінці істотний вплив мають правові оцінки, емоції, почуття тощо. Мотиви – це спонукання, якими людина виправдовує необхідність і доцільність здійснення обраного нею варіанту поведінки. Людина як би самому собі пояснює, чому в цій вона він повинна діяти так, а не інакше. У числі мотивів можуть виступати найрізноманітніші обставини: емоції та почуття, моральні вимоги, бажання досягти поставленої мети, недостатньо активна або, навпаки, активна діяльність правоохоронних органів держави, гарантованість успіху в реалізації прийнятого рішення [90, с. 91]. Погодимось з позицією Є. К. Нурпеісова, згідно якої саме психологічний фактор є основним визначальним елементом цього механізму [91, с. 4]. До того ж, В. В. Оксамитний стверджував, що важливим фактором, що визначає поведінку людини в суспільстві, є її ставлення до права і правової дійсності [26, с. 9]. Вважаємо, що одним з малодосліджених аспектів правової поведінки, який, тим не менш, надає істотну роль в її характері є мотиви, якими керується

людина при скоєнні певної юридично значущої дії. У ролі мотивів правової поведінки виступають: внутрішнє переконання у правильності і справедливості вимог правових норм; наявність в індивіда власної потреби в дотриманні законів; усвідомлення соціальної необхідності дотримання законів; свідоме підпорядкування вимогам закону; свідомість власних прав; усвідомлена захист групових інтересів; боязнь юридичної відповідальності; традиції; прагнення до пасивного підпорядкування державі і її вимогам [92]. На нашу думку, мотивом виступають певні психологічні установки, які формують модель правової поведінки особистості, результатом якої є досягнення поставленої мети найбільш зручним для суб'єкта способом.

3. Правова регламентація правової поведінки. Вона полягає в тому, що як об'єктивні, так і суб'єктивні сторони поведінки регламентовані правом, тобто закріплені в правових джерелах і обмежені певними рамками. «Ці рамки, – пише В. Н. Кудрявцев, – з одного боку, відображають реальні можливості регулювання людської поведінки правовими засобами, а з іншого – гарантують від зайвого втручання в діяльність державних органів, громадських організацій, трудових колективів, громадян»[29, с. 37]. Формуючи модель власної поведінки, суб'єкт тим чи іншим чином спирається на власні знання про відповідність визначених дій правовим приписам. Зокрема, до правових засобів впливу на визначення поведінки можливо віднести: правові рекомендації, дозволи та заборони, заохочення, юридичну відповідальність, рівень ефективності реалізації правових норм та притягнення до відповідальності.

Формальними є ознаки правової поведінки, які характеризують її зовнішній аспект, як об'єктивне явище соціоправового виміру, продукт розумової діяльності людини, що виражений в юридично-значущих діяннях.

1. Соціальна значущість – характеристика правової поведінки як соціального факту. Соціальна сфера не є сталою, вона перебуває у постійному русі, а процеси та явища, що складають елементи цієї системи не є самостійними – вони приводяться у дію саме людськими вчинками. Правова поведінка людей є найістотнішою за впливом на систему суспільних відносин,

вона видозмінює соціальну сферу та викликає наслідки різних масштабів, в тому числі і такі що здатні вплинути на все суспільство. Людська поведінка – рушійна сила соціальних перетворень, матеріальний вираз потреб та намірів. В силу своєї соціальної значущості будь-який вчинок викликає відповідну реакцію – схвалення або засудження. В цьому і проявляється соціальна характеристика поведінки, яка може бути або суспільно корисною, або суспільно шкідливою (небезпечною) [93, с. 350]. Як слушно стверджує Л. М. Фомічова, провідною формою правової поведінки особистості є соціально активна, ядром якого є участь у суспільному житті [94, с. 13].

2. Вольовий, усвідомлений характер правової поведінки є необхідним аспектом правової поведінки. Суб'єкти повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер поведінки і мати можливість здійснювати свою волю і направляти свої вчинки [95, с. 197]. Зауважимо, що ця ознака містить відразу дві умови поведінки – усвідомлений та вольовий характер.

Свідоме сприйняття є адекватним відображенням дійсності в людському мисленні, а також здатність сприймати значення своїх дій та керувати ними. Свідоме сприйняття власних діянь є однією з умов кваліфікації в кримінальному праві (ст. 19, 24 Кримінального Кодексу України), є умовою дієздатності особи (ст. 30, 36 Цивільного кодексу України) тощо [96, 97].

Другою умовою є вольовий аспект правової поведінки, як є одна з основних її ознак. Поведінка – це вольовий акт, реалізований у дії. В загальнонауковому обігу категорія волі є багатозначною і тлумачиться в залежності від контексту, в якому вона застосовується. Прийнятним є визначення волі як психологічно активної сторони життя свідомості, яка характеризується як прагнення, що супроводжується розумінням того, що мета може бути досягнута. Волю пропонується розглядати у двоякому сенсі: у широкому – це будь-яка діяльність, яка пов'язана з відчуттям і пізнанням. У вузькому – це здатність обирати з різних наданих можливостей [98, с. 216]. В контексті правової поведінки вольовий аспект пропонується визначати як психологічна характеристика суб'єкта права, що обумовлює його здатність

приймати рішення, адекватні чинним соціальним, правовим та психологічним умовам.

3. Підконтрольність правової поведінки державі в особі її правозастосовних та правоохоронних органів та відповідної спряженості з юридичними наслідками. Ця ознака є загально визнаною і поділяється більшістю вчених [99, с. 418-419], і полягає в тому, що юридично-значущим діям суб'єкта відповідають наглядові, контролюючі, дозвільні та правоохоронні функції відповідних органів державної влади. Зв'язок правозначущих діянь особи із контролюючими та забезпечуючими функціями органів державної влади сприяє рівню правопорядку в державі. Однак, на нашу думку, ця ознака полягає не лише в контролі та нагляду за правозастосуванням, вона встановлює спосіб взаємодії особи та держави, що пропонується визначати як комунікативний аспект правової поведінки.

4. Комунікативний характер правової поведінки полягає у її призначенні до встановлення змістовного зв'язку між особистістю, суспільством та державою як основними суб'єктами в соціальній системі. Як стверджує О. М. Балинська, право є символічним ретранслятором та інформаційною моделлю поведінки людини, знаковим об'єктом, що матеріалізований у текст, який у процесі реалізації замінює об'єкт-оригінал, зберігаючи найважливіші для цього процесу типові ознаки цього оригіналу. Право є також однією з комунікативних моделей правової дійсності, в якій описано впорядкований тип відносин соціальних суб'єктів у межах єдиного інформаційного простору [100, с. 191-204]. Якщо узагальнити, то правова поведінка є матеріальним виразом наміру особи застосувати норми права, про що особа заявляє усім зацікавленим в цьому суб'єктам.

5. Символізм як ознака правової поведінки є нерозривно пов'язаною з комунікативною ознакою і полягає в тому, що шляхом правової активності людини відбувається інтерпретація правових положень, реалізація на практиці закріплених в законі схем. Правові символи як елементи правової поведінки формують у суспільстві загальноприйнятні знакові образи людини, її потреб та

намірів, надають учасникам правовідносин інформацію про варіанти бажаної, дозволеної та забороненої поведінки. Зокрема, для інших суб'єктів закладені в правову поведінку символи можуть нести інформацію про подальші дії особи, мати превентивний зміст, спонукати до кореспондуючих дій тощо. А сам символ залишається абстрактною ідеєю, що передає зміст бажаного, дозволеного і забороненого у чітких стандартах і критеріях поведінки.

6. Стандартність та структурованість – характеристики об'єктивної сторони правової поведінки, які визначають її форму та взаємозв'язок її елементів. Стандартність як ознака визначає, що правовою є не будь-яка поведінка, а лише та, яка відповідає характерним для неї вимогам. Зокрема, ця риса формулює структуру видів правової поведінки, яка, як буде доведено далі, обумовлюється спільними для всієї множини родовими ознаками та специфічними атрибутами, притаманними лише певному виду. А структурованість встановлює, що будь-яка правова поведінка має відповідний склад, тобто може бути кваліфікована з точки зору об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони [101, с. 214]. Зауважимо, що відсутність певного елемента складу не є підставою для виключення діяння з обсягу проявів правової поведінки, а виступає специфічною кваліфікуючою ознакою.

7. Втілюється в юридично значущих актах – діях чи бездіяльності. Юридично значуща дія – така, що отримала оцінку в правових приписах, зовні виражена в рухах, активний прояв волі людини, скоєний з використанням певних засобів і способів, здатний спричинити або який тягне за собою юридично значимі наслідки. [102, с. 10]. Відповідно до класифікації Ю. О. Козенко, акти-дії поділяються на бажані (такі, що є рекомендованими, а не необхідними), належні (такі, що відповідають уявленням про належну поведінку) та заборонені (такі, що суперечать уявленням особи про належну поведінку) [79, с. 163]. Юридично значуща бездіяльність – регламентована правом пасивна поведінка суб'єкта, виражена в невикористанні особою наданих їй повноважень чи нездійсненні обов'язкових дій. Бездіяльність набуває

юридично значущого характеру тільки в ситуації, що знаходиться у сфері правового регулювання і може бути правомірною чи протиправною [102, с. 11]. Акти-бездіяльності поділяються на акти-утримання та акти-терпіння.

Змістовними ознаками є відображення закладених в правову поведінку намірів, суті правових потреб індивіда та характеристики мотиваційного наповнення поведінки.

1. Правовий зміст є основною ідентифікуючою ознакою цього типу поведінки, що позначає намір особи здійснити юридично-значущу дію чи комплекс таких дій. Суб'єкт усвідомлює, що його поведінка належить до правової сфери і припускає настання відповідних правових наслідків. Правова норма є основою певної моделі поведінки, і відповідно за її відсутності особа можливо обрала б інший шлях у досягненні поставленої мети.

2. Націленість на досягнення певного результату. Мотив визначає мету поведінки, що, в свою чергу, організовує діяльність суб'єкта, адже далеко не завжди досягти результату можна лише однією дією. Тому, розглядаючи поведінку як дію, необхідно врахувати їх логічну впорядкованість.

3. Функціональна ознака полягає в тому, що правова поведінка тягне або здатне спричинити юридичні наслідки. Визначаючи поведінку правовою, ми тим самим визнаємо її вплив на виникнення, зміну або припинення правових відносин. Здійснення прав, виконання обов'язків, а також їх порушення зазвичай породжує ті чи інші юридичні наслідки [29, с. 39].

Як висновок, вважаємо за доцільне розглядати правову поведінку саме в контексті наведених ознак, що деталізують вже існуючі підходи до об'єкту цього дослідження та відкривають нові грані пізнання. Запропоновані характеристики в цілому підтримують та розвивають класичні погляди на правову поведінку, і поряд з цим пропонують малодосліджені аспекти її буття, що полягають в обумовленості правовими, соціальними та психологічними факторами, комунікативному призначенні та символічному характері.

Сформульовані ознаки правової поведінки неодмінно висувають питання про визначення дефініції цього поняття. Сучасна теорія права характеризується

різноаспектними поглядами на поняття правової поведінки. Проф. В. М. Кудрявцев в монографії «Правовое поведение: норма и патология» визначив правову поведінку як соціально значущу поведінку індивідуальних чи колективних суб'єктів, підконтрольну їх свідомості і волі, передбачену нормами права і таку, що спричиняє юридичні наслідки [29, с. 43]. Таке визначення підтримують В. В. Лазарєв [32, с. 476], А. С. Шабуров [33, с. 417], О. Ф. Скакун [34, с. 447], Т. І. Тарахонич [35, с. 55] та ін.

Не зважаючи на загальне визнання дефініції В. М. Кудрявцева, вважаємо за необхідне провести аналіз альтернативних тлумачень терміну. Так, відомий американський правознавець Л. Фрідмен пропонує вважати правовою ту поведінку, на яку так чи інакше впливають правила, рішення, розпорядження або акти що походять від власника юридичної влади [103, с. 166]. На думку О.В. Зайчука та Н.М. Оніщенко, правовою поведінкою є соціально значимі, свідомі вчинки суб'єктів права, що передбачені нормами права та контрольовані їх волею, які спричиняють юридичні наслідки [104, с. 481]. Подібним є визначення, за яким правова поведінка – це сукупність соціально значущих, виражених зовні у вигляді дій чи бездіяльності вчинків, що так чи інакше регламентуються нормами права і зумовлюють правові наслідки [105, с. 49]. А О. Ф. Скакун зазначає, що правова поведінка – це соціальна поведінка особи (дія чи бездіяльність) свідомо-вольового характеру, врегульована нормами права, що спричиняє юридичні наслідки [34, с. 447]. Т. Ю. Кирилюк розглядає правову поведінку як юридично значущий прояв свободи особистості [28, с. 102]. Цікавим є підхід до розуміння правової поведінки як практичної предметної діяльності, зовнішньої форми активності, юридично нормованої та реалізуючої певні правовідносини [36, с. 18]. Також доцільно звернути увагу на позицію Л. М. Фомічової, яка в призмі власної концепції «доброго громадянина» сформулювала наступне визначення: правова поведінка особистості – обумовлена її культурно-моральними поглядами і життєвим досвідом діяльність у сфері соціальної дії права, заснована на свідомому виконанні мети і вимог, яка виражається в їх дотриманні, виконанні і

використанні [94, с. 17].

Як бачимо, більшість запропонованих визначень є подібними і характеризуються типовим переліком ознак – соціальна значущість, вираження у діях чи бездіяльності, свідомий характер, регламентованість правом та юридичні наслідки. Вважаємо, що відсутність альтернативних підходів свідчить про необхідність модернізації сприйняття цього поняття. Зважаючи на значну кількість кваліфікуючих ознак, пропонуємо визначити правову поведінку через її складові елементи як логічно упорядкований стандарт соціально-значущої поведінки, що характеризується специфічним складом, наявністю правового елементу та обумовленістю соціокультурними факторами. До складу правової поведінки належать:

- суб'єкт – фізична особа чи група осіб, що знаходяться у стані свідомого сприйняття дійсності та свободи волі;

- суб'єктивна сторона – внутрішні мотиви та переконання суб'єкту, які стали передумовою правової поведінки та передбачення суб'єктом бажаних та допустимих правових наслідків;

- об'єкт – предмети, процеси та явища соціальної дійсності, існування чи статус яких визначається правом;

- об'єктивна сторона – юридично значущі дія чи бездіяльність, правові наслідки поведінки; причиново-наслідковий зв'язок між діями та наслідками, правовий нагляд з боку держави, комунікативний зміст поведінки.

В результаті аналізу чинних в теорії права ознак та авторських концепцій, правову поведінку пропонується визначати як логічно упорядкований стандарт соціально-значущої поведінки, що характеризується специфічним складом, наявністю правового елементу та обумовленістю соціокультурними факторами. В запропонованій дефініції важлива роль відводиться соціальним, правовим та психологічним факторам, які впливають на характер поведінки, її відповідність правовим приписам та очікуваним результатам.

1.4. Види правової поведінки та її місце в системі суміжних понять

Ще у своїй монографії «Правовое поведение: норма и патология» проф. В. М. Кудрявцев звертав увагу на проблему плюралістичного характеру цього терміну, що не завжди передає закладене в нього смислове навантаження. Актуалізація досліджень в означеному напрямку призвела до появи великої кількості понять, які є близькими за значенням, що неодмінно викликало проблему їх ототожнення, підміни та, як наслідок, категоріальної невизначеності. Так, наприклад, С. Г. Башук, розглядаючи ознаки юридично значущої поведінки, наводить наступні: соціальна значущість поведінки; підконтрольність поведінки свідомості і волі особи; чітка регламентованість; підконтрольність державі; здатність тягнути за собою юридичні наслідки [106, с. 13]. Неважко відзначити їх тотожність ознакам, що вже традиційно приписують правовій поведінці, на чому було акцентовано увагу в попередньому підрозділі. Цікаво, що в подальшому аналізі автор застосовує категорії «правова поведінка», «поведінка у сфері права», «поведінка, що входить до сфери правового регулювання» як синонімічні поняття. Погодимось з думкою, що термінологічна неясність перешкоджає аналізу і розкриттю реальних явищ, які стоять за цими поняттями та ускладнює завдання співвіднесення термінів, які використовуються в правознавстві та психології. З'ясування понять ускладнюється і тим, що вони спочатку виникли в повсякденному вжитку, а потім були сприйняті юриспруденцією і потрапили в науковий обіг, наповнюючись різним змістом [36, с. 16].

Підсумуємо, єдина думка щодо близьких за змістом до правової поведінки категорій в юриспруденції відсутня, що обумовлює метою підрозділу необхідність визначення авторського підходу до цього питання.

Необхідність в ідентифікації різних форм правової поведінки обумовила появу в юридичній науці цілого ряду суміжних чи близьких за змістом категорій. Суміжними до правової поведінки є такі поняття, що вказують на близькі за змістом та формою явища, що відрізняються лише окремими ознаками і, з метою попередження підміни понять, потребують розмежування.

В такому випадку необхідно визначити ті риси, на підставі яких відбувається розмежування понять чи погодитись з їх тотожністю. В результаті аналізу наукових джерел, було виявлено наступні категорії, що є близькими за змістом: «правова поведінка», «правова діяльність», «правова активність», «юридична поведінка», «юридично значима поведінка», «правомірна поведінка», «поведінка, яка здійснюється під впливом права», «поведінка, врегульована правом», «поведінка, передбачена правом», «поведінка в правовій сфері», «поведінка у сфері права».

В класичних працях, що присвячені правовій поведінці багато уваги приділяється її співвідношенню з терміном «діяльність». Одні автори розглядають поведінку як вид діяльності [107, с. 68], інші – як ширшу категорію [108, с. 20], треті - використовували ці терміни як тотожні [109, с. 30].

На думку Т. Шибутані, якщо діяльність – це сама загальна категорія, що характеризує активну сутність людини, то категорія поведінки відноситься лише до тієї сфери життєдіяльності людини, яка знаходить своє вираження в безпосередньо спостережуваних і фіксованих соціально-комунікативних діях [110, с. 23]. А на думку О. Р Ратінова та Г. Х. Єфремової, найбільш прийнятною є позиція, відповідно до якої поведінка розглядається як специфічний вид діяльності, що характеризує активну сутність людини як спосіб її існування. Діяльність включає в себе мету, засоби, результат і сам процес, вона висловлює конкретне ставлення людини до дійсності, в якому реально виявляються властивості особистості, її сутність [36, с. 14]. На підтримку підходу, за якого «діяльність» тлумачиться ширше ніж «поведінка» В. М. Баранов зазначає, що діяльність складається з безлічі поведінкових фактів. Поведінка не вичерпує всіх сфер і сторін життєдіяльності суб'єктів. Вона відображає лише ставлення людини до навколишнього світу, до себе та інших осіб. [111, с. 135-136].

О. М. Омельчук узагальнює наведені в дослідженнях радянської доби тези про поведінку як родову характеристику, стосовно якої всі види діяльності (наприклад, професійно-трудова) мають приватне значення [112, с. 86].

Діяльність виступає лише як інваріант поведінки, що задає її соціальну визначеність і спрямованість [1, с. 286].

Авторське бачення співвідношення аналізованих понять пропонує Є. К. Нурпеїсов, розглядаючи поведінку як відносини в системі «суб'єкт-суб'єкт», а діяльність – «суб'єкт-об'єкт». На думку науковця, крізь призму діяльності розкривається ставлення суб'єкта до об'єкта, оскільки суб'єкт своєю діяльністю перетворює їх на об'єкт своєї активності. При цьому, індивід вступає у взаємодію з іншими людьми при розв'язання конкретних життєвих проблем, що визнається як поведінка [113, с. 9].

Т. З. Гарасимів зауважує на наступних відмінностях між поведінкою і діяльністю: діяльність завжди наділена характеристиками усвідомленості та цілеспрямованості, а також соціальної організованості, тоді як у поведінці у більшій або меншій мірі присутнє начало спонтанності, хаотичності (відзначимо, що така думка є поширеною в правовій доктрині [114, с. 209]); феномен поведінки притаманний усьому живому світу, природі, тоді як діяльність є цілковитим породженням соціального світу; поведінка ситуативна, змінна залежно від зміни умов дій, тоді як діяльність більш стійка; поведінка має індивідуалізований характер, вона завжди містить відбиток суб'єкта (носія дії), а діяльність є анонімною і деперсоналізованою [115, с. 34].

Співвідношення поведінки та діяльності займає належне місце і у працях Ю.О. Козенко. Автор вважає, що діяльністю є специфічна людська форма цілеспрямованого відображення і перетворення світу, джерело виникнення культури, становлення соціальної організації і формування особи. Водночас, науковець пропонує погляд на діяльність і як загальносоціальне явище: діяльність є одним із способів буття та існування соціальної дійсності, вияву соціальної активності осіб, цілеспрямованого відображення й зміни ними навколишнього світу. Резюмуючи, автор погоджується з тезою про поведінку як формою діяльності, її зовнішнім аспектом [14, с. 248-249].

Подібна невизначеність характерна і у випадку ускладнення цього поняття правовим елементом. Як вважає В. І. Гойман, правова діяльність – це

сукупність дій, які охоплюються єдиним задумом (метою) і забезпечують досягнення певного фактичного результату, змістом якого є доцільні зміни і перетворення соціально-правової дійсності. Правова діяльність характеризується: певним набором дій; зв'язком з досягненням фактичного результату; цілеспрямованістю (попередньо продуманою послідовністю дій) [116, с. 72]. На думку Р. В. Шагієвої, правова діяльність є соціально значущою активністю, яка усвідомлено і цілеспрямовано здійснюється суб'єктами – носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків – в різних сферах суспільного життя для задоволення їх різноманітних потреб специфічним духовно-практичним способом (в рамках правовідносин) і яка завдяки цьому визнається суспільством і державою правильною, справедливою, а в разі необхідності – дає можливість винести рішення і викликати юридично значимі наслідки [117, с. 18]. Фактично, автор відстоює точку зору, відповідно до якої правова діяльність може бути виключно позитивним, правомірним явищем.

Зауважимо, що законодавству України відомі такі поняття, як «господарська діяльність», «підприємницька діяльність» тощо. На нашу думку, таке застосування терміну «діяльність» акцентує увагу на конкретному характері дій, що об'єднані спільною ознакою – метою, сферою суспільних відносин та суб'єктним складом (ст. 3 Господарського кодексу України) [118].

З огляду на відсутність єдиного підходу до співвідношення категорій «правова діяльність» та «правова поведінка», підтримаємо позицію, відповідно до якої поняття «правова діяльність» застосовується в першу чергу для позначення цілеспрямованої, обумовленої єдиною метою, активності у певному напрямку і у визначеній сфері суспільних відносин. Спільним в наведених категоріях є наявність правового змісту, втіленість у діях чи бездіяльності та спрямування на досягнення юридично значущого результату. Відмінністю є, по-перше, вузька направленість діяльності на конкретний результат, логічна послідовність та тісний взаємозв'язок дій в його досягненні, спільні ознаки включених в обсяг діяльності дій. Як висновок, приєднаємось до тих науковців, які розглядають діяльність як прояв правової поведінки, її форму.

В цьому дослідженні ми неодноразово застосовували категорію правової активності як тотожну правовій поведінці. Така позиція потребує уточнення та обґрунтування, адже в науці переважають два погляди на правову активність – як близьке по значенню до правової поведінки явище та як діяльність громадян та інших суб'єктів права, що впливає, в першу чергу на соціальне середовище, своєрідний вияв громадянської позиції правовими засобами.

Цікаве, втім неоднозначне визначення пропонує Н. В. Галустьян, розглядаючи правову активність як певну іманентну соціально-правову властивість особистості. Ця соціально-правова властивість формується в процесі взаємодії людини з правовим середовищем і виражає її здатність до активної діяльності в сфері правового регулювання. Правова активність виступає як ступінь інтенсивності, а разом з тим і соціальної цінності цієї діяльності, що виражає рівень правової культури особистості. Зміст процесу формування правової активності особистості включає в себе наступні аспекти: знання права, ставлення до права, установку на правомірну поведінку, усвідомлення необхідності своєї правомірної поведінки [89, с. 10-11]. Характерно, що автор визнає вплив соціальних, правових та психологічних факторів на формування правової активності, які, як буде доведено в наступному розділі, відповідають факторам правової поведінки.

Натомість О. Ф. Скакун розглядає правову активність як передумову юридично значущої поведінки, і відповідно, останню – як результат відповідної правової активності. На думку науковця, правова активність є змістовною характеристикою активної, зацікавленої в реалізації правових норм і принципів у всіх сферах життєдіяльності особи. Правомірна активність особи досягається через схвалення і стимулювання суспільне корисних дій і припинення шкідливих. Правова активність буває епізодичною і постійною [34, с. 448].

Схоже бачення має С.О. Кульбач, який, аналізуючи наявні в загальній теорії права визначення поняття «правова активність», зауважує на однозначності розуміння цієї загальнотеоретичної категорії як сформованої в процесі взаємодії з правовим середовищем властивості особи і одночасно

мірою інтенсивності та соціальної значимості такої діяльності, показником правової культури особистості. Автор розглядає правову свідомість, правову активність та правову поведінку як явища одного рівня. Серед ознак правової активності автор виокремлює: добровільність, творчість, ініціативність, що, на нашу думку, що в такій інтерпретації виключає цю категорію з обсягу тотожних правовій поведінці визначень [119, с. 12-13]. Але, насамперед, якісною характеристикою, що притаманна усім подібним визначенням правової активності є її суспільно-позитивне значення (хоча С.О. Кульбач зауважує і на так званій соціальній активності негативної направленості).

«Позитивний» підхід до правової активності підтримує і Ю. С. Разметаєва. Автор розрізняє широке та вузьке розуміння цієї категорії. Правова активність у «широкому» сенсі може бути визначена як цілеспрямована діяльність усіх суб'єктів правовідносин, що здійснюється для реалізації прав і законних інтересів останніх. Відповідно до такого поняття правової активності, нею можуть володіти і такі суб'єкти правовідносин, як громадські інституції і держава. Що стосується правової активності у «вузькому» розумінні, то мова йде про правову активність осіб та їх об'єднань, засновану на усвідомленні індивідами позитивної значущості права в цілому і прав людини зокрема. У цьому контексті правова активність індивідів є певною мірою соціальною метою, оскільки ґрунтується не тільки на ціннісному сприйнятті права та його окремих виявах, а й на співвіднесенні приватних інтересів між собою, а також із загальносуспільним інтересом [120, с. 253-254].

Не піддаючи сумніву наукову обґрунтованість наведених поглядів, підтримаємо твердження про правову активність як один із видів соціальної активності, соціально активної поведінки особистості, яку можна й слід розглядати як юридично значущу [101, с. 242-243]. На наше розуміння, правовою активністю є зовнішній, формальний аспект поведінки, метафізичний спосіб пізнання правової поведінки особи. Можливо стверджувати, що правова поведінка – це пропущене крізь свідомість суб'єкта поєднання правових, соціальних та психологічних умов, що об'єктивізовані у правовій активності

індивіда. Тобто, для потреб нашого дослідження цілком правомірним є синонімічне сприйняття цих понять. Іншими словами, правова поведінка та правова активність є двома різними способами сприйняття одного явища.

Наступним кроком в аналізі співвідношення суміжних понять є характеристика різних форм вжитку слова «поведінка» у правому контексті. Мова йде про такі категорії як «юридична поведінка», «юридично значима поведінка», «поведінка, врегульована правом», поведінка у сфері права» та ін., які мають високий рівень морфологічної та семантичної тотожності, що забезпечує підґрунтя для підміни цих понять.

Вперше проблему суміжних понять на належному рівні розглядав саме В.М. Кудрявцев. Цікаво, що науковець спершу піддавав сумніву доцільність застосування терміну «правова поведінка», адже на його думку, етимологічно більш послідовно було б так називати тільки правомірні дії, однак «іншого терміна, який би адекватно відображав явище, поки підшукати не вдалося». [29, с. 43]. І при цьому дослідник зауважує, що будь-які інші терміни, на його думку, не відповідають характеру такого явища, як правова поведінка.

Поведінка, здійснена під впливом права характеризує в першу чергу право як фактор поведінки. Наприклад, В.М. Казаков вважає, що цей термін встановлює, що суб'єкт керувався правовими нормами або принципами права [121, с. 29]. На нашу думку, недоречно обмежувати правовий вплив на поведінку виключно у вигляді керівного початку. Окрім врегулювання власної поведінки, суб'єкт може сприймати право і в інший спосіб – як правову інформацію, через суспільну думку та образи тощо. І при цьому, така поведінка не обов'язково матиме правовий характер. Наприклад, спостереження зі сторони правових явищ чи певна правова інформація може стати каталізатором для прийняття особою рішення про вивчення юриспруденції. Отже, такий вид поведінки визначається єдиною спільною ознакою – наявністю правового мотиву в її основі. Хоча окремі науковці не погоджуються з таким тлумаченням, «оскільки суб'єктивні причини тієї або іншої поведінки не по-

винні, в переважній більшості випадків, впливати на рішення стосовно визнання поведінки правомірною чи неправомірною» [122, с. 43].

Невдалою, на думку В. М. Кудрявцева, є спроба визначення правової поведінки як такої, що «врегульована правом». По-перше, з обсягу такої поведінки випадають протиправні діяння, які загально визнано є частиною правової поведінки. Адже такі дії суперечать праву, не відповідають йому, хоча і відбуваються у сфері дії правової системи, а їх наслідки прямо вказані в правових актах [29, с. 42-43]. По-друге, необхідно чітко усвідомлювати, який зміст закладається в термін «врегульовано». Якщо розглядати його як показник жорсткої регламентації поведінки в нормативно-правових актах, із закріпленням відповідних порядків та процедур, то такий підхід, безсумнівно, істотно звужує межі цього поняття. Однак, на нашу думку, доцільніше розглядати поведінку, врегульовану правом як змістовно пов'язану із терміном «правове регулювання». Характеризуючи явище правового регулювання, на нашу думку, доцільно звернутись до визначення О. В. Малько, як найбільш лаконічного та змістовного: це здійснюваний за допомогою всієї системи юридичних засобів вплив на суспільні відносини з метою їх упорядкування [123, с. 26-27]. Тобто, в такому сприйнятті, поведінка, що врегульована правом набуває схожого змісту за поведінку, що здійснена під впливом права.

Поведінка, передбачена правом не належить до широко вживаних термінів. Вважаємо, що ця категорія набула поширення завдячуючи В.М. Кудрявцеву, який застосував її як можливий аналог правової поведінки. Цей термін акцентує увагу на передбаченості правом, що, як відомо, є суттєвою ознакою правової поведінки. Передбаченість можливо тлумачити як допустимість, тобто право допускає існування певної поведінки, що, на нашу думку, є ширшим за правову поведінку явищем. Право допускає несвідомі дії суб'єкта як юридичний факт: наприклад, ст. 93 Кримінального кодексу України вказує на можливість вчинення суспільно-небезпечних діянь у стані неосудності, що, в свою чергу, тягне по собі правові наслідки – можливість застосування медичних заходів примусового характеру [96]. Постає питання – чи можливо стверджувати, що

право визнає поведінку, що не має правового характеру? В будь-якому разі, поведінка, що передбачена правом не є тотожною до правової поведінки.

На відміну від попереднього, непоодиноким є застосування в юридичних дослідженнях категорії «поведінка у сфері права». Як слушно зауважує В. М. Кудрявцев, це поняття є занадто широким і поширюється не лише на ті дії, що передбачені нормами права [29, с. 43]. Наприклад, окремі автори акцентують увагу на психологічному аспекті поведінки індивідів, вивчаючи його саме в контексті поведінки у сфері права [124, с. 16]. В інших випадках, така характеристика використовується з метою відображення всіх можливих взаємодій правової сфери і людської поведінки [106, с. 12].

Цікаво, що в пошуку синонімічних до правової поведінки понять В. М. Кудрявцев надає перевагу терміну «юридична поведінка», зауважуючи лише на тому, що він наводить на думку про вчинення спеціальних дій юридичного характеру, наприклад про видання правозастосовних актів [29, с. 43]. Втім, в результаті аналізу практики використання зазначеної категорії, вважаємо, що юридичну поведінку варто розглядати у зв'язку з якимось юридичним фактом, у якості вступу до врегульованих законом правовідносин, правореалізації або виконання законних обов'язків. У такому розумінні юридична поведінка є більш вузькоспрямованою, ніж правова поведінка.

Втім, найбільш актуальною видається дискусія з приводу співвідношення понять «правова поведінка» та «юридично значуща поведінка», що триває і донині. Досить часто зустрічаються дослідження, в яких науковці дослідженнях посилаються саме на категорію юридично значущої поведінки як загальної категорії щодо всіх проявів правової активності суб'єктів, фактично підміняючи цим терміном правову поведінку [125, с. 15]. Наприклад, О. Д. Прусаков пропонує наступне визначення: юридично значуща поведінка – це врегульована правом, типова, соціально-значуща, свідомо вольова поведінка суб'єктів, яке тягне юридичні наслідки і виражається в двох іпостасях: правомірній і протиправній поведінці [102, с. 10]. Автор обґрунтовує таку позицію власним сприйняттям терміну «правове» як похідного від слів

«правда», «правильне», що нашо́вхує на думку про правомірність як невід'ємну ознаку такої поведінки. О. Д. Прусаков погоджується з В. Л. Кулаповим в тому, що категорія юридично значущої поведінки, що об'єднує і правомірну і протиправну поведінку, відображає суть даного явища набагато точніше [102, с. 15]. Під юридично значимою поведінкою вказаним дослідником розуміється врегульована правом, типова, соціально значуща і свідомо вольова поведінка суб'єктів, яка тягне юридичні наслідки [126, с. 171].

Зауважимо, що подібне протиріччя висловив ще В. М. Кудрявцев в обґрунтуванні власного вибору саме правової поведінки як термінологічного закріплення об'єкту дослідження. На користь останнього терміну автор навів аргумент, що переважно полягав у відсутності прийнятних альтернатив та неможливості виключити протиправну активність з обсягу правової поведінки [29, с. 43-44]. Що стосується юридично значущої поведінки, то науковець висловив абсолютно закономірну думку про те, що в обсяг цього поняття доречно включити ті її прояви, що мають правовий характер, однак не відповідають усім ознакам правової поведінки. Іншими словами, це дії осіб, які не здійснюють правової поведінки, однак які є юридичними фактами. Такому підходу не протирічить наступна дефініція: юридично значущою поведінкою слід вважати таку, яка охоплюється сферою правового регулювання та містить як правомірні, так і неправомірні її прояви [106, с. 13].

Отже, ми підтвердили сформульовану В. М. Кудрявцевим тезу про те, що застосування терміну «правова поведінка» в цьому напрямі досліджень є оптимальним, адже не викликає логічних протиріч у формулюванні, не обмежує сферу правової активності несуттєвими ознаками та виокремлює з всього обсягу суспільних відносин ті, що є найсуттєвішими і потребують належного наукового осмислення.

Прояви правової поведінки не обмежуються наведеними вище способами. Навіть та права активність, що відповідає усім заявленим до правової поведінки ознакам, має різні форми, які відрізняються рівнем суспільної значущості, відповідністю правовим приписам та іншим критеріям.

В юриспруденції їх дослідження розпочалося чи не раніше за появу самої категорії правової поведінки, що, на нашу думку, сприятиме аналізу досліджуваної категорії як пізнання цілого через частини. Так, наприклад, В. М. Кудрявцев визначає ознаки правової поведінки шляхом зіставлення правомірної та протиправної поведінки. Крім того, ще з 70-х років ХХ. ст. точиться дискусія з приводу того, чи включати протиправну поведінку до обсягу правової. Втім, оманливою є думка, що правова поведінка вичерпується двома названими видами; юриспруденція зробила істотний крок уперед пізнанні раніше недосліджених проявів правової активності людини, аналіз яких є необхідним етапом вивчення правової поведінки.

Юридична наука оперує відразу двома категоріями для позначення проявів правової поведінки – форма та вид. Надамо перевагу останньому терміну з наступних підстав:

- «форма» є загальнонауковим методологічним рішенням для позначення зовнішнього аспекту явищ, в той час як «вид» характеризує, в першу чергу, відокремленість групи об'єктів за спільною ознакою від загального обсягу подібних об'єктів;

- «форма», на нашу думку, характеризує явище як самостійне, у відриві від змістовних зв'язків, в той час як «вид» обумовлює нерозривний зв'язок із родовим поняттям.

Тобто, форма характеризує зовнішній спосіб буття певного об'єкту, в той час як «вид», окрім іншого, вказує на підпорядкування характеристик об'єкту певній множинності, що має спільні ознаки. За такого сприйняття пропонується розглядати окремі прояви правової поведінки саме як види. На нашу думку, видом правової поведінки є її стандарт, що відрізняється типовими ознаками для всіх проявів правової поведінки так і особливими характеристиками, що притаманні лише цьому виду. Індивідуальні ознаки кожного виду пов'язані з соціальною значущістю діяння, відповідністю правовим нормам та суб'єктивного сприйняття особи значення власних дій.

Традиційно в юридичній літературі розрізняють такі види правової

поведінки: правомірна, тобто така, що відповідає правовим вимогам, та протиправна – соціально шкідлива поведінка, що такі вимоги порушує. С. В. Лелявін пропонує власний погляд на критерії розмежування правомірної і протиправної поведінки, до яких він відносить такі: соціальна обумовленість, соціальна корисність, соціальна цінність для особистості, держави і суспільства, соціальне схвалення, відповідність правовим нормам. Ці ознаки є загально визначеними в науковому середовищі і, на нашу думку, не потребують додаткової характеристики. Зауважимо лише на дискусійній теорії названого дослідника, який припускає наявність позитивного ефекту від правопорушення, що полягає у впливу на суспільну свідомість, руйнуванні надмірної моралі та індикації проблем суспільства. І навпаки, стверджує С.В. Лелявін, – правомірні дії не завжди є суспільно корисними - наприклад, правомірне заподіяння шкоди [127, с. 11]. Вважаємо, що такий підхід має право на існування, однак істотно не впливає на кваліфікацію правової поведінки.

Серед актуальних визначень правомірної поведінки цікаву дефініцію пропонує О.Р. Смірнов: правомірна поведінка – це поведінка, що обмежена правами і свободами інших суб'єктів суспільних відносин, не суперечить нормам позитивного права, і співвідноситься з правовими, політичними, моральними і релігійними цінностями в конкретному суспільстві і в конкретну історичну епоху [128, с. 8]. Необхідно звернути увагу на той факт, що до правомірної можливо включити всі види поведінки, що не є неправомірними. Очевидно, що такий підхід лише незначним чином звужує коло досліджуваних явищ, адже обсяги правомірних діянь індивідів є незрівнянно більшим за протиправну активність. Потреба у подальшій класифікації сприяла новому рівню досліджень правової поведінки. В результаті, було запропоновано поділяти правомірну поведінку в залежності від активності суб'єкта на соціально активну, позитивну, конформістську та маргінальну поведінку.

Соціально-активна правова поведінка – полягає у добровільності здійснення правових норм і адекватній реакції на порушення правових приписів з боку інших суб'єктів. Звичайна правова поведінка – повсякденна,

типова активність, яка переросла у звичку і може навіть не усвідомлюватися суб'єктом. Конформістська (конформна) поведінка – пасивно-приспосовницьке ставлення до правового середовища, що базується не на внутрішньому переконанні суб'єкта в необхідності неухильного виконання приписів права, а є формою його пристосування до оточуючого соціального середовища.

Маргінальна поведінка - ґрунтується не на позитивних правових настроях суб'єкта, а на його страху перед юридичною відповідальністю за вчинене правопорушення. Такий суб'єкт готовий до протиправних дій у разі переконання в їх безкарності [129, с. 58]. На думку О. О. Нікітіна, маргінальність – особлива форма соціального життя, що негативно впливає на структуру суспільства і характеризується деформацією традицій, соціальних орієнтирів і ціннісних установок, руйнуванням міжособистісних зв'язків, відчуженням від ряду економічних, правових, політичних процесів і формуванням специфічного типу особистості маргінала. Маргінальна поведінка характеризується балансуванням на межі правомірної і неправомірної поведінки [130, с. 9-10].

Окремі науковці пропонують нові види правової поведінки, які, на нашу думку, варті уваги. Так, С. В. Лелявін виокремлює поведінку, що не суперечить правовим розпорядженням – вид правової поведінки, що характеризується соціальною необхідністю або нейтральністю і виражається в дотриманні правових заборон, виконанні обов'язків, використанні чи невикористанні правових дозволів. Науковець визначає характер такої поведінки як перехідного інтервалу між правомірним та неправомірним. На його думку, така поведінка не тотожна правомірній, оскільки остання включає в себе тільки ті види правової поведінки, які чітко відповідають правовим розпорядженням і реалізуються у відповідних формах [127, с. 7-8]. Натомість Н. О. Маркова критикує таку позицію, відзначаючи що стан переходу правомірної поведінки в неправомірну не має значення для її регулювання, а тому виділення проміжних типів правової поведінки є недоцільним [131, с. 15].

Цікавою є пропозиція А. М. Хужина розрізнити невинну поведінку як загальнотеоретичну правову категорію у якості діяння деліктоздатної особи, що

заподіює шкоду охоронюваним правом інтересам, вчинене без його провини в силу особливих об'єктивних і суб'єктивних обставин, що виключає застосування заходів юридичної відповідальності [132, с. 13].

Таким чином, встановлено, що правомірна поведінка як така, що не протирічить правовим приписам розрізняється на види за критеріями ініціативності, суб'єктивного ставлення до вчинюваних дій, соціальної значущості та правовими наслідками. За тими самими ознаками можливо здійснити класифікацію діянь, які мають неправомірний характер. Наприклад, Н.О. Маркова визначає неправомірну поведінку як таку, що включає всі варіанти вчинків, які в тій чи іншій мірі не узгоджуються з правовими приписами і складається з поведінки, яка не реалізує правові норми у формах дотримання, виконання та використання (так звана, правопасивна поведінка), а також протиправної поведінки, яка виражається в дії або бездіяльності, що порушує приписи переважно охоронних норм права і є найбільш значущим за соціальними наслідками типом неправомірної поведінки.

Протиправна поведінка виражається в наступних видах:

- правопорушення – діяння, що суперечить правовим заборонам або виражене в невиконанні обов'язку, і є загрозою системі публічних цінностей, за яке передбачено юридичну відповідальність;

- об'єктивно-протиправна поведінка, що порушує правові приписи, але умови діяння не утворюють складу правопорушення; характерною ознакою цього виду поведінки є відсутність одної чи усіх суб'єктивних ознак (суб'єкт, суб'єктивна сторона) [133, с. 847];

- суб'єктивно-протиправна поведінка, що індивідуально спрямована проти правових приписів, але фактично не порушує їх вимог; маються на увазі, насамперед, діяння, спрямовані на вчинення правопорушення (замах, що не призвів до порушенням приписів права, зловживання правом);

- формально-протиправна поведінка, що формально порушує вимоги правових норм, але в силу соціальної корисності та необхідності не є правопорушенням [131, с. 8-9, 14].

Серед інших видів правової поведінки виокремлюють так зване зловживання правом. На думку О. О. Малиновського, зловживання правом є такою формою здійснення права, що суперечить його призначенню, за допомогою якої суб'єкт заподіює шкоду іншим учасникам суспільних відносин [134, с. 39]. Зловживання правом розрізняється на соціально шкідливу поведінку, здійснювану в рамках норм права, та соціально шкідливу поведінку, що грубо порушує закон і тягне за собою кримінальну відповідальність.

На нашу думку, до наведеної класифікації доцільно додати ще таку, критерієм якої є характер норми права, що покладається в основу поведінки. Звертаючись до ознаки регламентації правової поведінки нормами права, ми можемо прийти до обґрунтованого висновку про обумовленість діянь суб'єкта характером певної правової норми. Таким чином, пропонується розрізняти правову поведінку залежно від характеру правової норми, яка її регламентує і визначає можливі правові наслідки на: уповноважуючу правову поведінку, яка ґрунтується на уповноважуючих правових нормах і наслідком якої є набуття юридичної правомочності; зобов'язуючу правову поведінку, що накладає на суб'єкта обов'язок вчинення певної дії; забороняючу правову поведінку – характеризується юридично обґрунтованою заборонаю на вчинення певних дій.

Підсумуємо, що навіть на сьогоднішній день правомірність застосування терміну «правова поведінка» викликає дискусії у наукових колах. Проаналізувавши близькі за значенням категорії на їх відповідність ознакам правової поведінки, було підтверджено думку про доцільність та наукову обґрунтованість цього терміну.

Обґрунтовано, що визначення та характеристика видів правової поведінки індивідів сприяє не тільки систематизації знань про досліджуване явище, однак і допомагає характеристиці суттєвих ознак поведінки, розкриває динаміку всередині процесу прийняття юридично значущих рішень, що втілюються в конкретних діях. Знання про види правової поведінки є обов'язковою умовою для подальшого аналізу її механізму.

Висновки до Розділу 1

Розглянуті в цьому підрозділі аспекти природи та сутності правової поведінки обумовили правомірність наступних висновків:

1. Історіографічний огляд парадигми пізнання правової поведінки підтвердив зацікавленість у цьому напрямку пізнанні дослідників від Античності до сьогодення. Роль суспільно-корисної поведінки індивідів усвідомлювали ще в прадавніх цивілізаціях. Кожна історична епоха характеризувалась своїм розумінням правової поведінки. Встановлено, що поняття «правова поведінка» не існувало до XX ст., а дослідження, що проводились у цій сфері мали переважно характер світоглядних концепцій чи політичних доктрин. Актуалізація наукового пізнання в цьому напрямку відбулась в другій половині 60-х р. XX ст. Завдяки сформульованому підґрунтя у працях вчених радянської доби, правова поведінка визначилась як самостійний напрям правового пізнання. Сучасна юриспруденція спрямовує свій пізнавальний потенціал в першу чергу на такі аспекти правової поведінки, такі як правопорушення, правова соціалізація та ін. На тлі цієї тенденції все актуальнішими стають питання механізму правової поведінки як сукупності факторів, що визначають правову активність суб'єкта.

2. Методологічною основою дослідження механізму правової поведінки визначено ті методологічні підходи та методи пізнання, що сприятимуть всебічному аналізу об'єкту дослідження із застосуванням як традиційного філософського інструментарію, так і новітніх підходів до вивчення об'єктів соціально-правової площини. В основі методологічної структури знаходяться принципи пізнання – узагальнені, логічно-обумовлені правила наукового пізнання, відповідно до положень яких має проходити дослідження. Керівними підходами було визначено антрополого-комунікативний підхід як основні, та системний, компаративний і аксіологічний підходи як другорядні. До методів пізнання належать індукція, дедукція, аналіз, синтез, аналогія, абстрагування, моделювання, конкретизація, а також логічний та історичний методи.

3. Запропоновано авторське визначення правової поведінки як логічно упорядкованого стандарту соціально-значущої поведінки, що характеризується специфічним складом, наявністю правового елементу та обумовленістю соціокультурними факторами. У сформульованій дефініції важлива роль відводиться соціальним, правовим та психологічним факторам, які впливають на характер поведінки, її відповідність правовим приписам та очікуваним результатам.

4. Встановлено, що до складу правової поведінки належать: суб'єкт – фізична особа чи група осіб, що знаходяться у стані свідомого сприйняття дійсності та свободи волі; суб'єктивна сторона – внутрішні мотиви та переконання суб'єкту, які стали передумовою правової поведінки та передбачення суб'єктом бажаних та допустимих правових наслідків; об'єкт – предмети, процеси та явища соціальної дійсності, існування чи статус яких визначається правом; об'єктивна сторона – юридично значущі дія чи бездіяльність, правові наслідки поведінки; причиново-наслідковий зв'язок між діями та наслідками, правовий нагляд з боку держави, комунікативний зміст поведінки.

5. Розглянуто актуальні погляди на співвідношення категорії правова поведінка із співзвучними та суміжними правовими поняттями. Проаналізовано та встановлено відмінності понять «правова поведінка» та «правова діяльність» «юридична поведінка», «юридично значима поведінка», «правомірна поведінка», «поведінка, яка здійснюється під впливом права», «поведінка, врегульована правом», «поведінка, передбачена правом», «поведінка у сфері права». Обґрунтовано співвідношення категорій «правова поведінка» та «правова активність» як таких, що характеризують одне і те ж саме явище у різний спосіб.

6. Досліджено та охарактеризовано види правової поведінки як невід'ємний елемент буття об'єкту пізнання. Доведено, що знання про види правової поведінки сприяють систематизації знань, характеристиці її суттєвих ознак, розкривають внутрішню динаміку формування правової поведінки.

РОЗДІЛ 2

КАТЕГОРІЯ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ В КОНТЕКСТІ СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОГО ТА КОМУНІКАТИВНОГО ПІДХОДІВ

2.1. Системно-структурний аналіз природи та елементів механізму правової поведінки

Традиційним для побутового та наукового вжитку є застосування терміну «механізм» для позначення динамічного процесу, що складається з функціональних елементів та призводить до певного результату. В юриспруденції ця категорія набула широкого поширення для характеристики динаміки правових явищ. На нашу думку, таке тлумачення цілком відповідає вимогам, які висуваються до становлення правової поведінки як предмету нашого дослідження, що обумовлює мету цього підрозділу – визначення поняття механізму правової поведінки, її ознак, значення та виокремлення факторів правової поведінки як її елементів.

В соціальній психології переважає механістичний підхід до розуміння поведінки, який ґрунтується на ідеї, що поведінку завжди можна достовірно визначити, передбачити і проконтролювати; різні види поведінки розвиваються по одним і тим же основним принципам і закономірностям і в контролі поведінки велику роль відіграють різні підкріплення та стимули [135, с. 337-351]. На нашу думку, правова поведінка відповідає постулатам наведеного підходу, адже право виступає її головною детермінантою, тобто істотним чином впливає на моделювання суб'єктом власної активності. Дослідження правової поведінки з позицій механістичного підходу має на меті встановлення причинності між зовнішніми та психологічними умовами та власне юридично значущими діями індивіда, що складають правову поведінку, та, що найважливіше, визначення шляхів впливу становлення поведінки через відповідні фактори.

Поняття «механізм правової поведінки» не є новелою для доктрини права, про що свідчить актуалізація досліджень близьких за змістом та формою

соціокультурних та правових явищ. При цьому, дослідження становлення правової поведінки відбувається не лише на рівні юриспруденції, але і в інших суспільствознавчих науках.

О. Є. Михайлов в дослідженні антисуспільної поведінки людини розглядає її механізм як процес взаємодії особистості та зовнішнього середовища [136, с. 108]. О. М. Лебедева визначає механізм правового стимулювання соціально-активної поведінки як узяту в єдності і в певній послідовності систему зовнішніх (позитивних юридичних засобів) і внутрішніх факторів, що спонукають суб'єктів до соціально-активної поведінки [137, с. 9-10].

Цікаво, що наявність самого терміну «механізм» є необов'язковою умовою, адже саме явище становлення поведінки є надзвичайно широким і може розглядатись з різних підходів, що, зауважимо, не змінює його сутності. Так, О. А. Лукашева виокремлює групу елементів соціально-психічної регуляції, які закладені в правовій свідомості, – інтересів, мотивів, мети, вольової спрямованості, що діють як система і в своїй єдності регулюють поведінку людини в правовій сфері [138, с. 302].

Однак найбільш близькою до напрямку дослідження нам видається запропонована Ю. О. Козенко категорія механізму аксіологічно-нормативної детермінації правової поведінки особи, яку автор визначає як процес злагодженої взаємодії правового впливу та правового регулювання як системи основних умов, чинників та факторів, що визначає усвідомлену соціально значущу діяльність суб'єкта права, спрямовану на взаємодію із правовим середовищем, здатну породжувати правові наслідки [79, с. 165].

Наведені визначення не вичерпують усіх доктринальних характеристик механізмів у правовій поведінці, однак дозволяють узагальнити спільні риси, що притаманні як наведеним поглядам, так і тим, що будуть розглянуті в подальшому. На підставі досліджених дефініцій, ми з впевненістю стверджуємо на тому, що механізм правової поведінки має наступні ознаки:

- є процесом, в ході якого визначається характер і зміст правової

поведінки;

- є системою факторів, що впливають на характер поведінки;
- складається зі етапів, в межах яких відбувається становлення

поведінки.

Характеристика механізму як процесу є відображенням його динамічної природи - рухом, розвитком та зміною стану під впливом діючих на нього факторів. Як стверджував П. О. Сорокін, під процесом розуміється будь-який вид руху, модифікація, перетворення, перебудова або «еволюція», будь-яка зміна логічного суб'єкта в часі, чи стосується вона зміни його місця в просторі, чи мова йде про модифікації його кількісних або якісних аспектів. Будь-який процес містить наступні складові: 1) логічний підмет – одиницю, тобто те, що змінюється або знаходиться в процесі; 2) тимчасові відносини; 3) просторові відносини; 4) напрямок [139, с. 97].

Застосовуючи наведені тези до нашого дослідження, логічним його предметом, на перший погляд, визначається поведінка суб'єкта. Однак, в механізмі правової поведінки остання є наслідком, кінцевою стадією механізму. На думку П. О. Сорокіна, логічним предметом є певна форма буття, як річ чи динамічний стан, що зберігає свою ідентичність протягом всього процесу, в який залучена. Поведінка не змінюється, а формується протягом процесу, набуваючи свого виразу під дією різних факторів. Тобто, логічним предметом є те, на що в процесі становлення діють фактори. В попередніх розділах ми зауважували на свідомому характері поведінки як необхідній його умові. Саме в свідомості, точніше в її правовому аспекті, адже ми ведемо мову саме про правову активність суб'єкта, формуються образи та моделі його поведінки. І, на нашу думку, саме правова свідомість індивіда є логічним предметом механізму правової поведінки, що впродовж всього процесу піддається впливу і, видозмінившись, втілюється у формі правової поведінки.

Можливість виміру у часовому проміжку як ознака процесу означає, що будь-яка дія відбувається поступово, а тому потребує певного часу, і механізм правової поведінки не є виключенням. Навіть розглядаючи спонтанну правову

поведінку, ми не можемо заперечувати того, що її передумови могли скластись задовго до прийняття відповідного рішення. Фактори правової поведінки не обмежуються лише тими, що об'єктивно існують в момент реалізації поведінки, до них належать і перманентні, тобто постійно діючі, явища, такі як правова соціалізація, правоповага тощо.

Просторове визначення механізму правової поведінки відповідає критеріям розумового процесу, який є свідомим і цілеспрямованим, відбувається через усвідомлення індивідом певних вихідних умов та завершується результатом – прийняттям відповідного рішення. Тобто, становлення правової поведінки індивіда відбувається в його свідомості, однак з урахуванням факторів зовнішнього середовища.

Напряма як характеристика процесу розкриває здатність механізму правової поведінки перетворювати внутрішні мотиви, переконання, вплив факторів поведінки на конкретно визначену модель правової поведінки. Напряма також визначає початок та кінець процесу. Вважаємо, що кінцевим етапом механізму правової поведінки є її реалізація у практичних діях суб'єкта. Однак, з приводу його початку підходи різняться. В теорії права існує думка, що відправною точкою механізму правової поведінки доцільно розглядати мотиви. Підтримаємо цю тезу за однією обмовкою. Мотиви можуть існувати і без їх реалізації і бажання не завжди втілюються в конкретних діях, адже для цього необхідним є певний збіг обставин, який визначив би реальну можливість задоволення суб'єктивних потреб чи намірів. Саме тому, на нашу думку, відправною точкою механізму правової поведінки правомірно вважати збіг у часі внутрішніх мотивів та зовнішніх факторів, що за індивідуальною оцінкою суб'єкта є сприятливими для реалізації певної моделі правової поведінки.

На нашу думку, наведені обґрунтування наочно підтверджують характеристику механізму правової поведінки як процесу та визначають роль та значення правосвідомості, мотивів та факторів в її формуванні.

Наступна ознака механізму правової поведінки характеризує відразу два її аспекти, а саме системність та обумовленість явищами, умовами та

характеристиками правового, психологічного та суспільного характеру.

Аналізуючи об'єкт як систему ми припускаємо, що він складається з елементів його структури, які є впорядкованими у певному організаційному порядку і взаємодіють в її межах за допомогою внутрішніх зв'язків. Розглядаючи систему механізму правової поведінки, ми прийшли до висновку, що її дослідження має відбуватись на двох рівнях – теоретичної моделі та практичної, або індивідуальної системи. Теоретична модель є уніфікованим поєднанням усіх можливих факторів правової поведінки, яку доцільно застосовувати виключно з пізнавальною метою, для класифікації та аналізу факторів та способів їх взаємодії. Другий вид – індивідуальний – є практичною формою механізму, тобто реальна модель в життєвій ситуації, що містить лише ті фактори та мотиви, які є актуальними для конкретно визначеної поведінки конкретного суб'єкта. Водночас системність механізму правової поведінки встановлює методологічні основи її дослідження у призмі системно-структурного підходу, що визначає зв'язок між її структурними елементами та етапізацію механізму.

Усталеною точкою зору як в юриспруденції, так і в суміжних науках є обумовленість поведінки явищами та закономірностями, що включаються до механізму правової поведінки та впливають на свідомість суб'єкта, детермінуючи та видозмінюючи модель його активності. Аналіз поведінки особи крізь її фактори є поширеним методологічним прийомом в психології, соціології, та, власне юриспруденції. Наприклад, А. Моль у дослідженнях виходив з того, що особа є відкритою системою, поведінка якої визначається психологічними факторами та умовами середовища [140, с. 35].

В дослідженні правової поведінки науковці керуються двома основними підходами, які ми пропонуємо визначати як статичний та механістичний: перший полягає в аналізі об'єкта, або групи об'єктів як факторів поведінки, акцентуючи увагу безпосередньо на предметі, а другий характеризує механізм дії такого фактору (чи їх групи), забезпечуючи спосіб його впливу на правову поведінку. На нашу думку, кожному з підходів притаманні як переваги, так і

недоліки. Безсумнівною перевагою є можливість детального аналізу досліджуваного явища у відриві від несуттєвих зв'язків та небезпеки відхилення від обраного спрямування. Парадоксально, однак той же самий аргумент видається і недоліком, адже визначені нами ознаки механізму як процесу свідчать про необхідність врахування усіх його елементів та стадій для встановлення умов та закономірностей динаміки становлення правової поведінки.

З наведених підстав, очевидним рішенням видається застосування інтегративного підходу, що полягає у поєднанні статичного та механістичного підходів в межах єдиного дослідження. Зауважимо, що в сучасних дослідженнях факторів правової поведінки такий підхід є найпоширенішим, що обумовило появу таких видів механізмів правової поведінки, як мотиваційний, психологічний, механізм правопорушення та ін. Як ми зазначали, такий спосіб дослідження спрямований в першу чергу на позасистемне пізнання факторів, що сприяє встановленню їх індивідуальних характеристик, однак позбавляє можливості їх аналізу у взаємодії всередині механізму правової поведінки.

Навіть загальний огляд факторів правової поведінки визначає їх неоднорідний склад та різноманітну природу походження, що лише підтверджує необхідність їх класифікації. Керуючись наявними в доктрині підходами та власним баченням, пропонуємо наступні способи систематизації:

- за походженням: зовнішні (або об'єктивні), тобто явища і процеси об'єктивно існуючого світу, що знаходяться поза межами свідомості індивідів та можуть впливати на визначення суб'єктом власної правової поведінки; внутрішні (суб'єктивні), до яких належать психологічні переконання, установки та принципи, які детермінують особисті рішення індивіда;

- за сферою впливу: правові, соціальні, психологічні;

- за роллю в механізмі правової поведінки: мотиваційні, що становлять складний комплекс як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, які визначають психологічну обумовленість особи до певної поведінки; стимулюючі фактори, які спонукають до певної моделі поведінки; запобіжні, які виконують

запобіжну, превентивну та забороняючу роль у становленні правової поведінки; примусові, що визначаються як специфічний інструмент правового регулювання, який встановлює необхідність у певній моделі поведінці;

- за соціальною доцільністю: позитивні, деструктивні, нейтральні.

Наведена класифікація є умовною, адже більшість факторів правової поведінки неможливо визначити лише через одну ознаку чи критерій. Наприклад, правосвідомість є одночасно правовим та психологічним фактором, а якщо розглядати колективну правосвідомість, то ми можемо стверджувати і про наявність її соціальної складової. Проаналізувавши чинні критерії класифікації, ми прийшли до висновку, що оптимальним способом систематизації факторів правової поведінки є їх поділ на об'єктивно-правові, суб'єктивно-правові та суспільні.

Об'єктивно-правовими факторами правової поведінки вважаємо ті процеси та явища, що мають правовий характер, тобто належать до правової системи, існують поза волею суб'єкта як елемент соціальної та правової реальності, які особа сприймає як факт і що діють на правову поведінку в односторонньому порядку, тобто без зворотної можливості впливу на них. Ця група факторів поєднує усі прояви буття права поза свідомістю індивіда. Здатність права впливати на поведінку суб'єктів є непорушною основою людського буття, фактично право існує лише з цією метою і поза нею воно недієздатне. Однак стверджувати що право як цивілізаційний феномен визначає людську поведінку є вірним лише за умови суттєвого узагальнення змісту цього твердження. Насправді, правовий вплив на поведінку суб'єктів може розглядатись як сукупність дії різних правових явищ, що різняться за способом детермінації поведінки. Звичайно, аналізувати спосіб впливу кожного окремого правового об'єкту є непродуктивним, а тому пропонується узагальнити всі прояви детермінації правової поведінки в таких об'єктивно-правових факторах: норми права, інші засоби регулювання правової поведінки та рівень законності в суспільстві.

Основою правової поведінки та першим за роллю, дієвістю та значенням фактором правової поведінки є норма права. Регламентованість поведінки правом є однією із основоположних її ознак. Норма права є стандартизованою моделлю поведінки, яку особа обирає як шаблон, застосовуючи до конкретної життєвої ситуації, адже, як стверджував В. М. Кудрявцев, правова норма є не чим іншим, як моделлю поведінки людей, що врегульована правом і визнається державою оптимальною в даних умовах [141, с. 27]. На цьому ж наполягає і Ю. О. Козенко, розглядаючи зміст норми права як загальнообов'язкового правила (моделі), що встановлює для суб'єкта можливі і необхідні варіанти поведінки. При цьому, на її думку, норма права регулює поведінку конкретної особи не безпосередньо, а через призму текстологічного, фізичного, духовного та психологічного зрізів і набуває матеріалізованого вираження в актах реалізації: дотриманні, виконанні, використанні, тобто, в діяннях осіб, становлячи собою правомірну, або ж протиправну поведінку [79, с. 124-127].

Це твердження, безумовно, має цілком вірне наукове обґрунтування, однак звертаємо увагу на можливість впливу норми права на поведінку суб'єктів і без її реалізації, що на нашу думку, можливо у двох формах:

- усвідомлення правової можливості: особа аналізує шляхи досягнення мети, зважаючи на доступні альтернативи; порівнюючи різні моделі поведінки, індивід обирає найбільш оптимальну, враховуючи при цьому інші можливості, що впливає на її подальші дії;

- усвідомлення правової легітимізації поведінкової моделі, тобто знання про її оцінку державою; поведінка, що визнається правовою може бути привабливішою для суб'єкта, аніж аналогічна, що не врегульована правом;

- сприйняття правових положень як еталону доцільності, належності та правомірності поведінки. Орієнтуючись на зафіксовані в нормах оціночні характеристики, суб'єкт може самостійно встановити рівень правомірності та суспільної доцільності власної поведінки, якщо правова кваліфікація поведінки за певних обставин неможлива.

Підсумуємо, що норма права впливає на визначення правової поведінки суб'єктів шляхом: моделювання можливих форм правової поведінки; її легітимізацію; схвалення, засудження чи заборону поведінки.

Норма права не є єдиним засобом правового регулювання поведінки суб'єктів; окремі науковці до цього обсягу включають правовий звичай, аналогію права, судові рішення та договір. На нашу думку, такий підхід є правомірним, адже наведені правові категорії впливають на обрання моделей правової поведінки у той ж спосіб, що і норми права за певних уточнень. Правовий звичай визначається як стійке правило поведінки, що склалося в результаті його багаторазового повторення і яке санкціоноване державою і забезпечується нею [34, с. 210]. Санкціонованість державою фактично ототожнює звичай із нормами права в системі факторів правової поведінки, однак його усталений характер та неодноразова повторюваність свідчать про його ефективність, соціальну затребуваність, що надає звичаю додаткового значення. На договорі, судових актах та аналогії права у якості інструменту подолання прогалин у праві як факторах правової поведінки наполягає А. В. Лещенко [30, с. 188].

Детермінація правової поведінки полягає не лише у наслідуванні вже визначених правом моделей; не останню роль в її становленні відіграє правове середовище, в якому існує суб'єкт. Вступаючи в правову активність, особа потрапляє у сферу правової дії, яка існує та розвивається у відповідності до усталених принципів та законів внутрішньої системної динаміки. Індивід має сприйняти характер правового середовища, набути необхідних якостей, світобачення та відношення до права для того, щоб ефективно існувати у такому просторі, що, безперечно, певним чином визначає його правову поведінку. Для характеристики якісного рівня правового середовища в юриспруденції використовується категорія законності – об'єктивна, комплексна ознака соціально-правової дійсності, яка відображає цілісний образ буття права в соціальному просторі.

Законності як фактору правової поведінки присвячена робота О.Л. Кдлян, яка визначає її як системне утворення, яке містить у своїй структурі принципи, вимоги та режими, що втілюють необхідність безумовного дотримання та практичну реалізацію всіма суб'єктами правової системи суспільства відповідних їй законів, підзаконних актів та інших джерел права. Законність діє на правову поведінку індивідів через правові засоби, які забезпечують інтерпретацію вимог законності на рівень реальної поведінки особистості, здійснення в ньому режиму правомірності [142, с. 6-7].

Тобто, О. Л. Кдлян розглядає законність як показник дотримання норм права в суспільстві. Погоджуючись з таким твердженням, ми, водночас, маємо зауважити на тому, що в теорії права застосовуються і інші поняття, що характеризують якість правового буття – правова культура, правоповага, правовий авторитет, правопорядок тощо. Наприклад, А . С. Палазян вважає правову культуру суспільства найважливішою детермінантою правової поведінки, що визначає її характер і спрямованість, інтерпретацію учасниками соціальних взаємодій на мікросоціологічному рівні і перспективи майбутніх змін. З іншого боку, правова поведінка суб'єктів, в свою чергу, впливає на правову культуру суспільства, будучи пов'язаною з нею діалектичним взаємозв'язком [143, с. 116].

Ми погоджуємось, що ці поняття, хоча і мають розбіжності у змісті, однак їх спільною ознакою є аксіологічна характеристика права і здатність корегувати поведінку індивіда, пристосовуючи її до середовища перебування. Законність є цілісним відображенням правового буття, глибшим за рівень дотримання правопорядку в суспільстві та більш об'ємним за правоповагу. Як слушно зазначає О. Л. Кдлян, законність має орієнтаційне, стимулююче значення для правової поведінки. Вимоги законності дають індивіду стратегію поведінки в правовій сфері, намічають загальну лінію дій з оволодіння навичками правомірної поведінки, направляють на найсуворіше дотримання правових заборон, стимулюють пошук найбільш раціональних варіантів поведінки, що допускаються нормами права [142, с. 8]. Схожою категорією

оперує і Ю. О. Козенко, виокремлюючи серед факторів правової поведінки нормативність як властивість права, що пов'язана із забезпеченням впорядкованості суспільного життя [79, с. 163].

Тому вважаємо обґрунтованим вважати саме категорію законності як комплексну по відношенню до інших, вужчих понять, що характеризують правову сферу, завдяки чому впливають на правову активність індивідів. Таким чином, законність є комплексною характеристикою правового середовища, яка відображає стан суспільного буття і має рекомендаційне, орієнтаційне та стимулююче значення як фактор правової поведінки.

В дослідженні альтернативних підходів до визначення факторів правової поведінки, на нашу думку, заслуговує уваги думка Е. М. Балашової про суттєву роль правової інформації. Автор наголошує, що в сучасному суспільстві велике значення відіграє поінформованість громадян у правовій сфері, в яку включаються знання про закони, фактичні аспекти правозастосування та соціальна інформація, що надає можливість самостійної оцінки права. Науковець визначає правову інформацію як відомості, що безпосередньо містяться в нормативно-правових приписах чи випливають з них, які мають фіксовані форми свого зовнішнього прояву, що тягнуть юридичні наслідки і сприяють тим чи іншим способом врегулюванню певних відносин. Вплив правової інформації на поведінку здійснюється у двох формах:

- як стримуючий фактор протиправної поведінки: правова інформація, що міститься в правових обмеженнях, встановлює межу соціально допустимої поведінки під загрозою настання несприятливих наслідків;

- як стимул до правомірної поведінки, яка схвалюється, стимулюється, для чого законодавець використовує особливі конструкції норм, які дають можливість проявити позитивну ініціативу, зацікавити адресата в певній поведінці [125, с. 9, 15-16].

Висновки Е. М. Балашової заслуговують на увагу, однак залишають по собі неоднозначне враження. Правова інформація дійсно відіграє роль у становленні правової поведінки в межах описаних автором механізмів, однак,

твердження що саме вона є фактором поведінки як стимулюючий та стримуючий чинник викликає певні питання.

По-перше, стверджуючи, що інформаційне значення права полягає в доведенні до відома громадян правову оцінку їх поведінки, автор підводить до думки, що за відсутності умови поінформованості, право як інформаційний фактор поведінки не буде діяти. На нашу думку, такі твердження є істинними лише з позицій суб'єктивного ідеалізму, відповідно до яких об'єкти досліджуються виключно в аспекті їх відображення у свідомості людини. Вважаємо, що такий підхід є однобічним у пізнанні ролі правової інформації як елементу механізму правової поведінки, що, на нашу думку, впливає на неї як в об'єктивному вигляді (правова інформація як форма правового буття) так і в суб'єктивному (правова поінформованість, на якій ми зауважимо нижче).

По-друге, на нашу думку, правову інформацію в аспекті правової поведінки доцільно розглядати не як її самостійний фактор, а як форму буття і реалізації права і, зокрема, правових норм. Правова інформація, на нашу думку, це спосіб, а не об'єкт впливу на поведінку індивідів. Саме тому правову інформацію, поза сумнівами, необхідно враховувати в механізмі правової поведінки, однак не в якості самостійного фактора поведінки, а як інструмент визначення поінформованості, яка дійсно характеризується як фактор правової поведінки.

Отже, норми права та законність визначаються як об'єктивно-правові фактори правової поведінки. Зауважимо, що в теорії права виокремлюють і інші фактори, що гіпотетично могли бути охарактеризовані як об'єктивні, наприклад правовідносини чи рівень криміногенної обстановки. Однак ми вважаємо, що такі фактори є комплексними, системними утвореннями, які є комбінаціями об'єктивно-правових та суб'єктивних факторів, про які мова йтиме далі. Системне дослідження інших правових явищ на їх належність до факторів поведінки визначило, що їх вплив може бути зведений до сукупності дії простіших факторів, таких як норми права, законність та ін. Тобто, на нашу

думку, немає підстав для виокремлення інших, окрім норм права та законності, об'єктивно-правових факторів поведінки.

Не менш значущою в становленні правової поведінки є група суб'єктивно-правових факторів, кваліфікуючою ознакою яких є індивідуальне сприйняття особою правової дійсності, тобто її психологічні характеристики, переконання та якості. Для розкриття сутності правосвідомості індивіда першорядне значення має дослідження елементів соціально-психічної регуляції, які закладені в правовій свідомості – інтересів, мотивів, мети, вольовий спрямованості. Всі ці елементи діють як система і в своїй єдності регулюють поведінку людини в правовій сфері [138, с. 302]. Вони покладаються в основу так званих психологічних механізмів поведінки, які розглядають як закріплені у психічній організації особистості функціональні способи її перетворень, у результаті яких з'являються різні особистісні новоутворення, що підвищують або знижують рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування [144, с. 81]. Інакше кажучи, суб'єктивні фактори є особистісним психологічним базисом, який обумовлює свідомі процеси та їх результати, до яких належить і правова поведінка.

Значення психологічних факторів передусім полягає у тому, що норма права як регулятор відносин не може самостійно зумовити необхідну вольову активність. Як стверджує Н. В. Галустян, вона має потрапити в свідомість людини, опосередковуватись в ньому, тобто привести до певного результату, що виразиться у правовій поведінці [89, с. 13]. Суб'єктивно-правові фактори – це власні психологічні характеристики особи, які визначають її сприйняття норми права, індивідуалізуючи її. До таких факторів ми включаємо правосвідомість та правову культуру особистості, які формуються під впливом правових принципів, правової поінформованості, ціннісних орієнтацій, оціночного ставлення до права, усвідомлення необхідності правомірної поведінки та психологічне сприйняття правової відповідальності.

Правосвідомість та правова культура суб'єкта є невід'ємними елементами в дослідженні психологічного аспекту права. Вони є комплексними характеристиками внутрішнього бачення правової дійсності, переконань про належне і допустиме, часткою правової реальності в людині і в своїй єдності обумовлюють усі розумові процеси, що впливають на обрання суб'єктом моделі поведінки. В певному розумінні, правова поведінка є фактичним виразом правосвідомості та правової культури в активності особи. Саме ці категорії ми визначаємо як найсуттєвіші психологічні детермінанти поведінки.

Обидва поняття отримали широке висвітлення в наукових працях, що виключає необхідність у їх окремому дослідженні. Правосвідомість традиційно характеризується через поняття «форми суспільної свідомості», «частини суб'єктивної психіки», «ставлення до права, виражене в сукупності уявлень і почуттів» тощо. С. М. Касаткін зауважує на правосвідомості як різновиді свідомості належного, що припускає сприйняття людиною світу і самого себе через призму верховних етичних, релігійних, ідеологічних та ін. імперативів [145, с. 14]. Однак, з-поміж існуючих в теорії визначень, найбільш ґрунтовно розкриває її характер як детермінанти правової поведінки дефініція Є. О. Белканова: правосвідомість індивіда є відкритою підсистемою свідомості, яка відображає правову дійсність крізь призму належного і бажаного в чуттєво-раціональній формі, що здійснює нормативно-регулюючу дію на соціальну діяльність людей і формується під впливом соціальних умов, міжособистісного спілкування, інших форм свідомого і несвідомого [146, с. 6-7]. Правова свідомість проявляється у будь-якому акті правової поведінки особи і є відображенням правових знань та цінностей, рецепійованих у процесі правового виховання [79, с. 163].

В нерозривному зв'язку з правосвідомістю розглядається характеристика правової культури особистості. В теорії її визначають як зумовлений правовою культурою суспільства ступінь правової розвиненості, ціннісної інформаційно-правової освіченості особи, що дає їй змогу адекватно орієнтуватися у різних правових ситуаціях, дотримуватися правомірної

поведінки. Цікаво, що існує і інше бачення правової культури особистості як її якісна характеристика сприйняття права и правової поведінки [147, с. 180], або нормативне ставлення до процедур прийняття рішень і правил поведінки, що закріплені в законодавстві [148, с. 27]. За такого дещо розширеного тлумачення правова культура особи, на нашу думку, частково збігається з категорією правосвідомості. Саме тому ми надаємо перевагу тлумаченню правової культури як рівня освіченості суб'єкта, його розвитку як сумлінного і відповідального учасника правових відносин із необхідними навичками для належного рівня правореалізації. При цьому, маємо погодитись, що правова культура також відображає ступінь зрілості, цивілізованості людини, її спосіб мислення, норми і стандарти поведінки в правовій сфері.

Важливо розуміти, що в людській свідомості всі її характеристики є взаємообумовленими. Наприклад, правова поінформованість формує правову культуру, однак високий рівень останньої зумовлює суб'єкта до подальшого пізнання права. Тобто, поділяти суб'єктивні фактори поведінки на первинні і вторинні недоцільно. Однак, якщо зважати на загальнонаукові тенденції в тлумаченні досліджуваних категорій ми припускаємо, що правосвідомість та правова поведінка поєднують в собі сукупність психологічно-правових якостей індивіда, що визначаються їх елементами та в сукупності становлять фактори правової поведінки. О. Ф Скакун елементами правової культури визначає:

- правову освіченість (інформованість) – знання змісту правових норм. На відміну від критики правової інформації як самостійного фактору правової поведінки, правова освіченість є необхідною умовою становлення правосуб'єктності особи, що неодмінно позначається на її поведінці; до того ж, О. Ф. Скакун цілком правомірно зауважує на презумпції знання закону, яка залишається одним з базових конституційних принципів;

- повагу до права – розуміння необхідності і соціальної корисності правових норм, «віра в право», судження про право як соціальну цінність, звичка орієнтуватися на правові цінності і правомірні настанови, на

використання правових засобів для задоволення потреб та інтересів; право є втіленням ідей свободи, рівності, толерантності, гуманізму і справедливості, воно протистоїть сваволі і беззаконню, в той же час забезпечує простір для впорядкованої соціальної свободи і активності [149, с. 51], а повага до права забезпечує наслідування наведених ідей та покладення їх в основу поведінки;

-діяльність, відповідну праву – свідоме виконання вимог правових норм: правомірно поводитися, реалізовувати суб'єктивні права і юридичні обов'язки; вміння користуватися правовим інструментарієм [34, с. 107-108].

Специфічним рішенням може видатись включення правових принципів до групи суб'єктивних факторів правової поведінки, адже вони мають нормативний характер і визначають основні закономірності права, узагальнюють його. Звичайно, що мова йде не про усі принципи, а лише про ті, що містять рекомендаційні, ідеологічні постулати, що здатні сформувані правові переконання особи. А. М. Колодій визначає такі принципи як принципи правосвідомості [150, с. 44]. До таких принципів правомірно включити ідеї свободи, рівності, справедливості, гуманізму тощо. Вони є втіленням базових, світоглядних орієнтирів, через які особа може за необхідності звертатись до правової ідеології.

Наступним суб'єктивним фактором правової поведінки, який, до речі, є принципом права є усвідомлення правової відповідальності. В особистісному зрізі відповідальність – здатність особи як учасника суспільних відносин раціонально усвідомлювати власну правосуб'єктність та деліктоздатність, визнавати готовність до діяльності й бути відповідальною за свої вчинки та їх наслідки. Усвідомлення відповідальності є необхідним засобом керування поведінкою особистості з боку суспільства через свідомість індивіда [151, с. 294-295].

Правова відповідальність як психологічна характеристика є одночасно обмежуючим та стимулюючим до правомірної поведінки фактором, яка формує у свідомості особи причинно-наслідковий зв'язок між діями, що мають

характер протиправних, незаконних чи девіантних та можливістю понесення обмежувачих заходів у якості покарання.

Серед явищ, що визначають правову поведінку особи чинне місце посідає аксіологічне сприйняття правових та індивідуальних цінностей. Н. В. Галустьян визнає, що формування соціально-корисної поведінки відбувається під впливом ціннісно-правових орієнтацій і світоглядних ідеалів особистості під впливом яких особа здійснює правову активність [89, с. 13-14]. На цьому ж наполягає І. М. Максимова, яка включає особистості правові установки, ціннісні орієнтації особистості, переконання, цілі та мотиви до переліку компонентів правосвідомості, що впливають на правову поведінку [152, с. 13]. Цікаво, що Л. М. Фомічова визначає зміст і якість соціальних цінностей, що регулюють сферу правової поведінки як елемент правової культури [94, с. 23]. Тобто, правові цінності долучають як до правової культури, так і до правосвідомості, що лише підтверджує наш висновок про недоцільність детального розмежування суб'єктивних факторів правової поведінки.

Наведені тези не вичерпують обсяг існуючих наукових концепцій, згідно з якими саме цінності та переконання переважають в механізмі становлення правової поведінки. Відповідно до аксіологічно-правових теорій, цінностями є узагальнені уявлення про бажані блага, об'єкти, які значимі для людини і є предметом його бажання, прагнення, інтересу. Вони є своєрідними вихідними даними, що сприймаються інтелектуально і емоційно та які спонукають суб'єктів до їх збереження, володіння ними і діяльності на їх основі.

Процес засвоєння особистістю цінностей є формуванням у нього відповідних установок, як безпосередньо впливають на вибір характеру поведінки [153, с. 13]. Спрямованість установки суб'єкта і його діяльності на реалізацію чи досягнення певної цінності називається ціннісною орієнтацією [154, с. 137]. Завдяки ціннісним правовим орієнтаціям особистість долучається до концептуальної сторони політичного суспільства, отримує систематизовані уявлення про політику, справедливість, демократію, правові гарантії особистих прав і свобод і т.д. [94, с. 22].

Підсумуємо, що суб'єктивно-правові фактори є психологічними характеристиками особи, під дією яких моделі поведінки, що визначені нормами права індивідуалізуються, набувають унікального змісту, що може бути відмінним від встановлених правом стандартів.

Ще одним елементом механізму правової поведінки, що є близьким за змістом до факторів поведінки є нормативно-правова установка особистості. Нормативно-правова установка особистості може бути охарактеризована як готовність до реалізації поведінки, модель якої максимально наближена до умов дійсності. Така установка являє собою фіксоване в психіці людини прийняте рішення дотримуватися певного правового регламенту поведінки і формується на базі знання права, ставлення до нього і готовності діяти у відповідності з загальними принципами, або відповідно з певним видом норм [91, с. 11-12]. На нашу думку, визначений об'єкт не доцільно визначати як самостійний елемент механізму правової поведінки, адже правові установки є тотожними правовим переконанням, правовій культурі та правосвідомості, а тому виокремлювати їх в окремий елемент недоцільно. Разом з тим, нормативно-правові установки відіграють істотну роль у формуванні сталих переконань суб'єктів, а тому вважаємо правомірним виокремити їх як окрему, специфічну форму факторів правової поведінки.

Звичайно, не лише право визначає життєву позицію індивіда, значним чином вона обумовлюється середовищем, в якому він перебуває, тобто суспільством, яке може бути охарактеризоване через низку так званих суспільних факторів. Суспільними факторами визначаються якості, умови та явища, що характеризують вплив соціального простору на становлення поведінки індивіда. Вони не мають правового характеру, однак опосередковано впливають на побудову особою власної правової поведінки. Щодо їх класифікації, звернемось до запропонованого Н. В. Галустьян поділу на:

- економічні фактори, тобто все те, що надає стимулюючого впливу правовій активності людини, націлюючи її на економічну самостійність в майбутньому (свобода підприємництва, фінансова стабільність), а також

майновий стан населення, що, як відомо, є основною причиною злочинності;

- політичні фактори, що полягають в забезпеченні та реалізації в суспільстві принципів демократизму, народовладдя, верховенства права тощо; це, в свою чергу, сприяє зростанню соціальної активності суб'єктів, найбільш повному використанні ними власних конституційних прав і свобод;

- соціальні фактори, які реалізуються в контексті таких показників, як повага людини з боку держави, визнання пріоритету її прав і свобод, соціальна справедливість, забезпечення основних соціальних потреб, що відповідно створює у людини відчуття захищеності, стимулюючи тим самим до соціально корисної поведінки;

- культурні чинники, які є визначальними у зростанні освіченості особистості, підвищення її морального потенціалу і відіграють стимулюючу роль у розвитку правової активності особистості [89, с. 13].

Дія суспільних чинників правової поведінки не може бути аналізована у відриві від соціальної дійсності, кожна з визначених груп факторів формують певний аспект життєдіяльності суб'єкта, а в цілому визначають те середовище, в якому він існує. Подібно до категорії законності, соціальне середовище є комплексним фактором, який індивід сприймає у єдності і протягом тривалого проміжку часу. Оточення суб'єкта формує його ставлення до дійсності, яке в результаті виражається в його поведінці. Такий процес є тривалим і комплексним, тобто включає в себе усі вплив усіх суспільних факторів. Хоча можливі і виключення з цього правила (наприклад, звільнення з роботи, внаслідок чого особа почала вести маргінальний спосіб життя).

На думку окремих вчених, в класифікацію факторів правової поведінки доречно включити і такі, що визначають характер поведінки особистості взагалі, навіть поза її правовим спрямуванням. Так, Т. З. Гарасимів обґрунтовує значення природних, географічних та соціальних факторів, або, як визначає науковець, детермінант, у формуванні девіантної поведінки особи. Автор цілком обґрунтовано стверджує, що поведінка людини піддається впливу на антропологічному рівні буття, що обумовлює існування різних історичних,

етнонаціональних і цивілізаційних типів особистостей і, водночас, визначають унікальність становлення кожної окремої особистості [115, с. 106-112]. Ми цілковито погоджуємося із висловленими думками, адже поведінка людини є родовим поняттям до її правового виду, а отже остання начебто має підпорядковуватись усім тим закономірностям, що притаманні поведінці в цілому. Однак, як нам вбачається, правова поведінка – це не лише діяльність людини, що пов'язана з реалізацією норм права. На нашу думку це інтерпретація правових норм в людській активності, спосіб буття людини у правовому вимірі. А отже, природні та географічні фактори – якщо вони не мають безпосереднього відношення до правової сфери чи правових мотивів індивіда – є малозначущими елементами в механізмі правової поведінки.

Фактори правової поведінки, подібно до всього її механізму діють у конкретний спосіб та із дотриманням закономірностей та послідовності. Впорядкованість є характерною ознакою механізму правової поведінки, що вбачається у закономірності взаємодії її елементів. Такі елементи, які ще визначають етапами чи стадіями механізму правової поведінки найчастіше характеризуються відображаються в такій послідовності: мотивація – планування – виконання [141, с. 18]. На нашу думку, зазначена схема є універсальною і цілком відображає реальні механізми формування правової поведінки. Натомість, окремого аналізу потребує кожен з етапів як невід'ємна структурна частина процесу становлення правової активності індивіда. Зауважимо, що означені етапи не мають чіткого порядку, адже як мотиви, так і спосіб досягнення мети можуть видозмінюватись в процесі здійснення поведінки. Така послідовність є, на нашу думку, швидше відображенням причинно-наслідкового зв'язку між стадіями, аніж їх реально існуючим порядком.

В механізмі правової поведінки роль її ініціатора посідають потреби та інтереси суб'єкта, які становлять мотиви правової поведінки. Справжньою причиною будь-якої людської поведінки є потреба, в той час як мотив, схвалений людиною, дає йому можливість почати відповідну діяльність.

Кращим стимулом діяльності людини є її власний, переконливий і зрозумілий йому мотив [153, с. 25]. В. М. Карташов характеризує мотиви правової поведінки через інтереси та потреби суб'єкта, що виявляються в мотивах, потягах і бажаннях і спонукають людину до правової діяльності. Завдяки потребам та інтересам визначається спрямованість почуттів, волі і мислення, орієнтування індивіда в соціально-правовій ситуації, регулювання поведінки. Таким чином, юридичні мотиви – це спонукання до правової поведінки, що пов'язані із задоволенням інтересів і потреб суб'єкта [155, с. 110-111].

Очевидно, що мотивація є першопричиною правової поведінки. Про це, зокрема, стверджував В. М. Кудрявцев, визначаючи мотивацію як перший етап генези індивідуальної поведінки [141, с. 18]. Мотиви характеризують зв'язок між потребами особи, бажаним результатом та способом його досягнення, які, відповідно, мають правовий характер і, найчастіше, пов'язані з реалізацією певного права. Н. В. Галустьян визначає інтерес до існування і реалізації громадянських прав як вирішальний фактор, що впливає на поведінку особистості і є основою для її правової ініціативи [89, с. 11]. В. М. Кудрявцев відзначає, що окрім мотивів, причиною правової поведінки може бути зовнішнє середовище, що провокує необхідність вирішення конкретної задачі [141, с. 19]. На нашу думку, наведені тези цілковито відповідають загальній характеристиці мотивації, за якої суб'єкт відчуває потребу у встановленні певного правового статусу чи правової ситуації, що погоджується з його інтересами та намірами.

Отже, вважаємо правомірним визначати мотивацію як етап механізму правової поведінки, що характеризує особливий стан свідомості суб'єкта, за якого особа під впливом власних правових потреб та інтересів визначає можливу модель поведінки, метою якої є досягнення обумовленої мети. І, як було встановлено на початку підрозділу, важливою умовою є збіг у часі внутрішніх мотивів та зовнішніх факторів, що за індивідуальною оцінкою суб'єкта є сприятливими для їх реалізації.

Етап планування правової поведінки визначає спосіб досягнення визначеної мети. Сформульована в мотиві мета діяльності досягається шляхом

фізичної активності, тобто дій, чи бездіяльності, а також свідомого контролю за цими діями. На цій стадії відбувається вплив вищерозглянутих факторів поведінки, обов'язковими елементами якої є: визначення нормативно-правової основи запланованої поведінки, персоніфікація запропонованої законом поведінки під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, верифікація сформульованої моделі.

Стадія виконання, по суті, є втіленням у фактичних діях індивіда сформульованої моделі поведінки. Реалізація запланованих дій відбувається паралельно зі сприйняттям факторів поведінки, що можуть призвести до видозміни детермінованої моделі.

Безумовним наслідком правової поведінки, кінцевою стадією його механізму є результат. Очевидно, що він не завжди відповідає запланованій меті і може навіть цілком відрізнятись від неї (наприклад, при скоєнні злочину особа розраховувала на набуття матеріальних цінностей, однак була притягнута до кримінальної відповідальності). Саме через можливу невідповідність мети та результату, на нашу думку, більш логічним є застосування терміну «наслідок». Наслідки правової поведінки відображаються у встановленні, зміні чи припиненні правового статусу особи чи суб'єктивних прав (при цьому, не обов'язково, що така зміна стосуватиметься суб'єкта, адже поведінка може бути здійснена на користь третьої особи).

На підставі усіх розглянутих вище об'єктів та явищ, що впливають на детермінацію поведінкової моделі суб'єкта, ми можемо сформулювати цілісну концепцію структури механізму правової поведінки. Отже, на нашу думку, структуру механізму правової поведінки доцільно охарактеризувати як впорядковану та логічно організовану систему таких елементів:

- мотивів, правових потреб та інтересів суб'єкта, які в своїй єдності становлять мотивацію поведінки і за своєю суттю є каталізаторами поведінки;

- факторів правової поведінки – явищ, під впливом яких правова поведінка набуває характерних ознак, і які поділяються на об'єктивно-правові, суб'єктивно-правові та суспільні, а також нормативно-правові установки як

окремий, специфічний вид факторів;

- наслідків правової поведінки.

Підсумуємо, що становлення правової поведінки відбувається у відповідності до механістичних закономірностей та внутрішньої узгодженості її елементів. Механізм правової поведінки характеризується сукупним впливом об'єктивно-правових, суб'єктивно-правових та суспільних факторів на особу, що формує її власне сприйняття належної та доцільної поведінки, що відповідатиме її мотивам та спричинить настання бажаних наслідків.

2.2. Механізм правомірної поведінки: елементи та форми прояву

Парадигма дослідження правової поведінки призводить до формування унікальних методик та механізмів пізнання, характерних виключно для поведінкових феноменів. Найбільш ефективним, на нашу думку, є вже згадуваний дуалістичний підхід, що був започаткований В. М. Кудрявцевим наприкінці 80-х років. Він полягає в зіставленні правомірної та протиправної видів правової поведінки як двох складових одної єдності, зіставленні їх способів та форм реалізації та отримання теоретичних та емпіричних даних на основі виявлених протиріч. Така методика не втрачає актуальності і на сучасному етапі, адже вона має подвійне значення – визначає онтологічні характеристики правової поведінки як явища та водночас характеризує її реальні форми прояву. Адже правова поведінка – це узагальнююча категорія, вона не містить позитивного чи негативного змісту, однак в житті суб'єкти мають справу саме з законослухняними та протиправними її проявами. Правомірність поведінки відображає її ціннісну характеристику як соціально значущого явища, в той час як категорія «правова» лише свідчить про наявність юридичного характеру. Відповідно, знання про механізм правової поведінки не буде повним без дослідження механізму її правомірного виду, зокрема пізнання умов, передумов та факторів її детермінації та форм і способів реалізації. Характеристика механізму правомірної поведінки і складає мету цього підрозділу.

Термін «правомірна поведінка» отримав наукове визнання чи не раніше за термін «правова поведінка». Тому не дивно, що ця категорія неодноразово була предметом правових досліджень, завдяки чому юриспруденція має у своєму розпорядженні численні її дефініції. На сучасному етапі теоретичного пізнання, правомірну поведінку розглядають як:

- поведінку, обмежену правами і свободами інших суб'єктів суспільних відносин, що не суперечить нормам позитивного права та співвідносна з правовими, політичними, моральними і релігійними цінностями в конкретному суспільстві і в конкретну історичну епоху [128, с. 8];

- обумовлену культурно-моральними поглядами і життєвим досвідом діяльність у сфері соціальної дії права, що заснована на свідомому виконанні цілей і вимог та виражається в їх дотриманні, виконанні і використанні [156, с. 12];

- усвідомлену і цілеспрямовану поведінку, яка відповідає нормам позитивного права та здійснюється у формі виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав і дотримання правових заборон [157, с. 8];

- специфічний вид соціальної поведінки, що відповідає приписам правових норм і є визначальною умовою забезпечення законності і правопорядку, прав і свобод людини та громадянина, побудови демократичної, правової держави [158, с. 70].

Хоча на перший погляд наведені визначення є близькими за змістом, в концепції правомірної поведінки існують певні дискусійні питання, які і на сьогодні не мають одностайності у їх трактуванні. В першу чергу це стосується меж правомірної поведінки, тобто яку поведінку можливо вважати такою і за якими критеріями можливо визначити правомірність.

Цікаву концепцію критеріїв правомірної поведінки пропонує С. О. Анохін. Він виокремлює формальні та змістовні критерії. До першої категорії належать ті, що визначаються у простому співвіднесенні конкретної дії чи поведінки з існуючим позитивним правом, вимогами та судженнями. Вони спираються на правовий нормативізм, згідно з яким правомірна поведінка є сполучною ланкою між правовою нормою і тим соціальним ефектом, на досягнення якого розрахована дана норма. Також до формальних слід віднести також і критерії, що пов'язані з співвіднесенням поведінки з фіксованими в суспільних ідеалах, установках, оцінках, нормах цінностями або суспільною користю. А змістовні критерії правомірності визначаються соціально-духовним станом суб'єкта та існують до конкретної моделі поведінки тільки як загальний смисловий фон. Вони знаходяться у сфері свідомості людини, правової відповідальності, переконаності [159, с. 16-17].

В теорії права існує думка, що правомірну поведінку можливо

розглядати лише тією мірою, в якій вона співпадає з приписами норм права. Критерієм визначення ступеня правомірності служить максимально можлива відповідність реальних дій, вчинків людей, закладених у нормах моделі поведінки [158, с. 70]. Відповідність правовим нормам визнається головним критерієм такої поведінки. Прихильники такого підходу визначають правомірну поведінку передусім як таку, що співпадає з вимогами норм права, відповідає правовим приписам, не суперечить їм, не підпадає під правові заборони, така, вимагається правом або допускається ним, тобто «законослухняна поведінка» [160, с. 331].

Критерієм правомірності може бути і відповідність конкретної поведінки моральним ідеалам, уявленням про належний взірець поведінки суспільстві. За цим критерієм окремі вчені виокремлюють поведінку «ідеально правомірну» й «зовнішньо правомірну поведінку, до якої примушує право» [161, с. 73]. Схожої думки дотримується О. Р. Смірнов, який пропонує застосовувати у якості критерію правомірності загальні ідеї права, зокрема категорію правової справедливості [128, с. 11].

Цікаво, що критерій правомірності різниться від співпадіння з нормами права до не суперечливості їм. Зауважимо, що за умови суспільного та технічного прогресу, появи нових об'єктів, цілком природною є ситуація, коли законодавство об'єктивно не встигає за розвитком правовідносин. В таких випадках застосовуються інструменти аналогії закону, запозичення досвіду з суміжних правових систем тощо, що викликає питання про правомірність поведінки, яка не порушує закону та за своєю природою та суспільною значущістю має всі ознаки правової. Ця відмінність має принципове значення, адже визначає межі правомірності, характеризує масив факторів правомірної поведінки та форми її реалізації.

Ми схилиємось до думки, що правомірність поведінки поширюється за межі правових приписів і визначається в першу чергу через несуперечність закону. Варто підтримати цю тезу хоча б з тих міркувань, що в протилежному випадку довелось би визначати третій вид правової поведінки, що не

суперечить нормам права, однак не закріплений в них. Адже включати таку поведінку до неправомірної є щонайменш абсурдним. До того ж, така позиція може бути обґрунтована і через принцип свободи: «дозволено все, що не заборонено законом», який, вважаємо, є класичним критерієм правомірності.

Видається дивним, що, зважаючи на високу ступінь дослідженості правомірної поведінки, питання її механізму майже не розглядається в правовій літературі. Прийнятним, на нашу думку, є визначення В. В. Оксамитного, який розглядає соціальний механізм забезпечення правомірної поведінки особистості як сукупність загальносоціальних, юридичних, морально-культурних, соціально-психологічних і саморегуляційних факторів, методів і засобів, що впливають на формування, захист і стимулювання такої поведінки [156, с. 14]. Зауважимо лише на соціальності такого механізму, яка, на нашу думку, має дискусійний характер з наступних причин.

В науковій і навчальній літературі переважає сприйняття механізму правомірної поведінки як взаємодії спеціально-юридичної, психологічної та соціальної систем (механізмів), які тісно пов'язані один з одним та становлять єдину систему формування поведінки. Їх відокремлення можливе лише теоретично, з метою вивчення у відриві від внутрішньо системних зв'язків [162, с. 208]. Юридичний механізм діє шляхом встановлення правовими засобами певного соціального статусу суб'єктів і формування особливої соціальної структури - правових зв'язків і залежностей (правових відносин), що і викликає до життя фактичне правомірне поведінка їх учасників. Психологічний механізм дії права забезпечує сприйняття та аналіз правових приписів, що має відбутись, перш ніж втілитися в конкретній, фактичній правомірній поведінці. Значення соціального механізму полягає в тому, що і юридичний і психологічний механізми завжди діють у певній соціальному середовищі, що впливає на суб'єкта через безліч правових і неправових соціальних зв'язків і залежностей [163, с. 71-72].

Методика такого поділу вже була проаналізована в попередньому підрозділі. Як ми стверджували, така систематизація дійсно існує і є

найпоширенішою, однак має ряд недоліків, головним з яких є недостатність критеріїв поділу та суттєвий рівень змішаності факторів становлення поведінки. Вважаємо, що надмірна перевантаженість дефініції відволікає від суттєвого і тим самим заважає пізнанню сутності досліджуваного явища. Саме тому в межах цього дослідження механізм правомірної поведінки пропонується розглядати як процес становлення, визначення та реалізації соціально доцільної, вольової поведінки індивідів, яка має правовий характер та не суперечить його приписам.

Повертаючись до аналізу запропонованого В. В. Оксамитним поняття «соціальний механізм забезпечення правомірної поведінки» зауважимо наступне. По-перше, прикметник «соціальний» може вказувати на різні аспекти механізму. Якщо йдеться мова про середовище, в якому діє суб'єкт, то зрозуміло, що будь-яка правова дія аналізується в соціальному вимірі. Поза суспільством не існує права, адже втрачається його призначення, засоби впливу тощо. Тобто, право апріорі є соціальним. Якщо науковець акцентував увагу на соціальному характері механізму як сукупності соціальних факторів, то очевидно що запропоноване визначення є надто широким. По-друге, викликає сумнів характеристика механізму як такого, що забезпечує правомірну поведінку. Термін «забезпечення» апелює до цілеспрямованого встановлення чи підтримання певного стану, за якого правомірна поведінка була б визначеною ціллю заходів забезпечення. Наприклад, діяльність правоохоронних органів є забезпечуючим фактором правомірної поведінки. Вважаємо, що за необхідності, більш коректним є застосування терміну «формування» або «детермінація».

В цілому, механізм правомірної поведінки характеризується тією ж структурою та етапами, що були визначені при аналізі механізму правової поведінки. Разом з тим, її соціально та юридично доцільний характер обумовлює специфікацію факторів поведінки, мотивації та планування поведінки. Однак, наразі не в кожному випадку правомірна поведінка є наслідком дії виключно позитивних факторів. Реальною ознакою, за якою ми

можемо оцінювати правомірну активність людини у природно-правовому просторі, є також суспільно дієві факти, тобто вчинки людини і їх мотиви [164, с. 221]. Саме тому особливої уваги потребують такі правові категорії, як мотиви та стимули, які визначають наміри та спонукають до певного типу поведінки. Іншими словами, дослідженню підлягають правові фактори, мотиви та стимули, що при детермінації поведінки визначають її несуперечливість праву та соціальну доцільність.

Втім, як слушно зазначає О. Л. Ковальова, в основі видів поведінки, як правомірної так і такої, що суперечить закону, можуть лежати одні й ті ж мотиви, однак має місце різний рівень правової соціалізації, правової свідомості та правової культури [165, с. 8]. Це може вплинути на обрання моделі поведінки, за якої, особа, керуючись соціально прийнятними мотивами, досягає мети за допомогою протиправних засобів. З усього наведеного ми можемо зробити висновок, що дія факторів, стимулів та мотивів має сприйматись в діалектичному, системному взаємозв'язку, адже лише так в результаті дослідження ми отримаємо об'єктивні та всебічні знання про предмет дослідження.

В юриспруденції визначення факторів правомірної поведінки завжди було актуальним напрямком дослідження. Частково така зацікавленість з боку науковців обґрунтовується тим, що певним чином поведінку індивіда визначають майже всі соціальні та психологічні об'єкти та явища. Суспільство є надскладною системою, яка пронизана внутрішніми зв'язками та формами залежності і віднайти відношення між певним об'єктом та поведінкою людини в більшості випадків не становить проблеми. Тож не дивно, що аналіз наукової літератури визначив істотний перелік таких факторів різного значення та масштабів, які, на нашу думку, потребують узгодження та класифікації.

Таким чином, враховуючі наукові здобутки в питанні факторів правомірної поведінки, пропонується наступна система, в основу якої покладено вже відомий поділ факторів на об'єктивно-правові, суб'єктивно-правові і соціальні.

Зміст об'єктивно-правових факторів, як ми визначили, складають правові явища, які існують поза волею суб'єкта. Розглядаючи право та законність як єдині детермінанти поведінки, ми, водночас, погоджуємось з тим, що вони мають складну будову, в структурі яких виокремлюються явища нижчого порядку, які також мають вплив на становлення правової, в тому числі і правомірної поведінки.

До складових права, що спрямовують суб'єкта до правомірної активності доцільно включити: якість законодавства, відповідність закону цінностям та потребам індивідів, окремих соціальних груп і всього соціуму; своєчасне і достатнє забезпечення в правовій політиці таких інтересів; ефективність органів державної влади.

Показниками законності як фактора правомірної поведінки є: високий рівень політичної і правової культури громадян і посадових осіб; створення оптимальних правових умов для суспільно-активної поведінки; акти реалізації прав і обов'язків [162, с. 209-210; 142, с. 8];

Завдання суб'єктивно-правових факторів полягає передусім у визначенні позитивного сприйняття правомірної поведінки через формування відповідного рівня правової свідомості та правової культури індивідів. Правосвідомість характеризує ставлення особистості до права, визначає її поведінку та встановлює, чи буде суб'єкт наслідувати вимогам права чи протиставить йому свою поведінку [162, с. 208]. Детермінантами правомірної поведінки є так звані позитивні елементи правосвідомості, які за своїм змістом відповідають смислу норм права і тягнуть за собою формування правомірної поведінки [152, с. 15]. Вони формуються під впливом позитивних прикладів дії права на суспільні відносини і засновані на усвідомленому і активному ставленні до права [162, с. 208].

До таких факторів належать: уявлення про належне, бажане та дійсне в праві; усвідомлена необхідність виконання норм права; особистісно-психологічні особливості, індивідуальний досвід; упевненість суб'єкта в захищеності її особистих потреб та інтересів; правова інформація, яка схвалює,

стимулює правомірну поведінку [166, с. 14-15; 125, с. 15-16; 153, с. 13-14; 128, с. 9].

Разом з тим, О. В. Аграновська застерігає від переоцінки значення правосвідомості у формуванні переконань індивіда, адже всі способи духовного освоєння світу й форм діяльності впливають на формування свідомості людини, у взаємодії вони утворюють цілісність свідомості, удосконалюють і урізноманітнюють її [167, с. 85-86].

Суспільні фактори правомірної поведінки обмежуються здебільшого сприятливими умовами суспільного буття індивідів, які орієнтують останнього на підтримання та забезпечення стану соціального благополуччя правомірністю власної поведінки. До таких чинників соціоприродного середовища ми можемо віднести:

- права та інтереси інших суб'єктів, які встановлюють межі правової поведінки індивіда;

- загальновизнані правові, політичні та моральні цінності, існування та забезпечення яких можливе за умови загальносуспільної правомірності в поведінці;

- характеристики історичного періоду і етносоціальних особливостей конкретного суспільства;

- культурно-моральні стандарти соціуму, що визначають його суспільну свідомість;

- невідповідність між обсягами суспільного виробництва, економічного стану населення і його окремих прошарків та засад розподілу матеріальних благ.

Отже, ми можемо резюмувати, що фактори правомірної поведінки сприяють детермінації правової активності суб'єкта із врахуванням правових приписів та рекомендацій і яка визначиться у поведінці, що не суперечитиме праву.

Відповідність поведінки суб'єктів нормам закону є одною з цілей права, досягнення якої потребує застосування штучних інструментів впливу на

механізм детермінації поведінки. В правомірності поведінки зацікавлена не лише держава, але й саме суспільство як самоорганізована система, в якій правопорушення є девіантністю, тобто відхиленням від норми. З метою корегування правової поведінки суб'єктів у відповідності до суспільних і правових стандартів використовуються стимули - спеціальні засоби впливу, які, на нашу думку, необхідно проаналізувати як невід'ємний елемент механізму правомірної поведінки.

Правові стимули є юридичними засобами, що спонукають суб'єкта до правомірної поведінки, спрямовують його активність у межі закону та орієнтують на задоволення соціально корисного інтересу [125, с. 15-16]. На іншу думку, правовий стимул - закріплене в правових нормах спонукання, що впливає на правомірну поведінку суб'єктів у бажаному для суспільства і держави напрямі для взаємовигідного розвитку соціальних зв'язків [157, с. 9]. Окремі науковці розглядають механізм правового стимулювання як узяті в єдності і в певній послідовності система зовнішніх (позитивних юридичних засобів) і внутрішніх факторів, що спонукають суб'єктів до соціально-активної поведінки [137, с. 9-10]. На нашу думку, варто погодитись із А.М. Денисовою, яка розглядає правовий стимул як головний засіб правового впливу на свідому поведінку особи, що має переважно нормативно-закріплений характер та діє на свідомість людини шляхом спонукання її до соціально корисної активної та позитивної поведінки, в результаті якої досягається основна мета правового стимулу – задоволення бажаних інтересів суб'єктів [168, с. 208].

Завдання стимулів полягає саме у спонуканні до соціально-активної, відповідної чи несуперечливої праву поведінки та, як наслідок, створення сприятливих умов для задоволення інтересів. Місце стимулів в механізмі правомірної поведінки пояснюється потребою у допоміжному впливі на індивіда з метою обрання ним саме правомірного варіанту активності.

В теорії права серед основних ознак правового стимулу як правової категорії виокремлюють наступні:

- правові стимули пов'язані з позитивними умовами здійснення інтересів суб'єкта;
- вони надають можливість розширити обсяг прав і свобод суб'єкта;
- забезпечують можливість формування у суб'єкта позитивної правової мотивації;
- передбачають підвищення позитивної активності у суб'єкта;
- націлені на упорядкування суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків [169, с. 91].

Вважаємо, що правовим стимулам правомірної поведінки також притаманні наступні ознаки:

- об'єктивний характер, тобто існування поза свідомістю суб'єкта: останній лише сприймає його вплив як інформацію;
- спрямованість на досягнення конкретного результату – встановлення правомірного характеру поведінки суб'єкта (хоча у разі вкрай несприятливих правових чи соціальних умов можливий і зворотній ефект);
- мають штучне походження, тобто розроблені та спроектовані частково або виключно з метою впливу на становлення правової поведінки із застосуванням відповідних правових, державних та суспільних засобів та ресурсів;
- спрямовуються на надання елементам, що визначають правову поведінку правомірного змісту;
- сталий і довготривалий характер, тобто вони не спрямовуються на вирішення конкретної ситуації, а мають універсальну дію, яка охоплює якомога більшу кількість моделей та детермінант правової поведінки.

О. М. Лебедева додатково визначає наступні риси правових стимулів: інформаційний характер; виражаються у позитивних засобах впливу, таких як заохочення, пільги та ін.; розширюють межі вибору варіанта правомірної поведінки; встановлюються для пріоритетного і більш швидкого вирішення завдань якісного розвитку суспільства; слугують підвищенню соціальної активності особистості, адже соціально-активна правомірна поведінка

сприятлива не лише для окремого індивіда, але й суспільства в цілому; пов'язують мету та результат поведінки; встановлюються і забезпечуються державою, що проявляється в зобов'язанні державних органів надати зазначені в нормативних актах стимулюючі засоби при заслуженій поведінці (заохочення); використання стимулюючих засобів призводить до юридично значимих наслідків, за характером яких можна зробити висновок про ефективність як конкретних стимулів, так і всього механізму стимулюючого впливу; обумовлюються економічними умовами життя в суспільстві [137, с. 12].

Узагальнимо сформульовані ознаки в такому визначенні: стимулами правомірної поведінки є штучно створені інструменти та механізми, що впливають на становлення правової поведінки з метою забезпечення її правомірного змісту.

Необхідні заходи для забезпечення правомірності поведінки досить змістовно визначив В. Є. Голубовський, охарактеризувавши їх через три основних завдання: подолання протиправної поведінки (в тому числі і виключення зі свідомості громадян протиправних установок); розбудова правового суспільства та виховання індивідів, яким притаманне позитивне сприйняття сучасних реалій і цінностей, заснованих на принципах демократії, громадянського суспільства, цивілізованих ринкових відносин [158, с. 70].

Щодо реалізації визначених завдань в теорії права переважає підхід, який полягає у поєднанні чотирьох методів – пільг, заохочення, юридичної орієнтації та позитивної відповідальності [25, с. 25]. На нашу думку, ці методи доцільно визначити у такій формі:

- метод пільг застосовується узгодження інтересів особистості, соціальних груп та держави і полягає у наданні переважного права, переваг, поліпшенні правового статусу, звільненні від виконання встановлених правил, обов'язків або полегшення умов їх виконання;

- метод заохочення вважається найпоширенішим з методів впливу на правову поведінку, змістом якого є надання винагороди – матеріальної,

поліпшення правового статусу, які застосовуються у випадку зразковості поведінки і спрямовується на переконання у доцільності правомірної активності;

- метод юридичної орієнтації полягає у застосуванні інформативних властивостей права та пошуку оптимальних його форм, що сприяють правильному засвоєнню його змісту;

- метод позитивної відповідальності, про який вже зазначалось, позначає усвідомлення індивіда у необхідності дотримання закону у власній поведінці. Як стверджує С. О. Анохін, тільки за умови сформованості правового відповідальності як внутрішнього стану людини, можливо вважати правове регулювання відносин відповідальності доведеним до логічного кінця [159, с. 10-11].

Отже, стимул – це своєрідний інструмент переконання індивіда у доцільності правомірної поведінки, для чого застосовуються як нормативні засоби, так і психологічні прийоми. Зауважимо, що стимули мають виключно добровільний характер і реалізуються у вигляді заохочення суб'єкта до відповідної правовим стандартам моделі поведінки, що обумовить настання бажаного результату.

В основу систематизації стимулів правомірної поведінки покладається їх поділ на нормативні (матеріальні, об'єктивні) та психологічні (моральні, суб'єктивні). Наведений спосіб поділу є традиційним і не потребує додаткової характеристики. Об'єктивні стимули можуть бути поділені на засоби-установлення, що підвищують рівень соціально-активної поведінки особистості за використання позитивно-правових засобів, які характерні для правотворчості і виражаються у вигляді заохочень, пільг, дозволів, суб'єктивних прав, законних інтересів, норм-стимулів, фактів-стимулів; та засоби-діяння, які реалізуються у правозастосуванні у формі правостимулюючих відносин, актів реалізації прав і обов'язків, стимулюючих правозастосовних актів, різноманітної стимулюючої практики та інших засобів. Психологічними, або суб'єктивними стимулами є:

потреби, інтереси, цілі, воля, установки, обіцянки, переконання, правосвідомість [137, с. 9-10].

На нашу думку, О. М. Лебедева надто широко тлумачить поняття стимулів, поширюючи їх дефініцію на явища, що мають відмінну природу. Так, вважаємо недоцільним виокремлення групи психологічних стимулів з наступних причин: по-перше, потреби, інтереси та цілі характеризують в першу чергу, запланований результат поведінки, однак не спосіб її реалізації; по-друге, правосвідомість та правові переконання належать більше до факторів правомірної поведінки, ніж до стимулів. Таку позицію певним чином підтримує Н. Ю. Фролова, яка характеризує правове стимулювання правомірної поведінки як вплив зовнішніх позитивних стимулів на внутрішні процеси мотивації суб'єктів права, формування яких призводить до позитивного результату, а в кінцевому рахунку - до правомірної поведінки [157, с. 19]. Акцентуємо увагу, що науковець зазначає виключно про зовнішні явища як стимули, тим самим відкидаючи можливість психологічної стимуляції.

Втім ми можемо припустити наявність частково стимулюючої дії правових установок та правосвідомості, яка сприймає правомірну поведінку як норму, якої варто дотримуватись. Однак, на нашу думку, це не є достатньою підставою для виокремлення суб'єктивної категорії правових стимулів.

На перший погляд стимулюючі засоби подібні до факторів правомірної поведінки. Зауважимо на окремих принципових відмінностях, що розрізняють ці категорії.

По-перше, стимули мають виключно соціально-корисний та законний характер, в той час як фактори правомірної поведінки можуть бути і негативними (наприклад, зростання рівня кримінальних правопорушень сприяла самоорганізації громадян).

По-друге, стимули мають чітко визначену мету – підвищення рівня правомірності поведінки індивідів. Навіть в побутовому вжитку слово «стимул» означає спонукання до певної дії, найчастіше позитивної. А під факторами правомірної поведінки доцільно розглядати явища та об'єкти зовнішнього

середовища, а також психологічні передумови, які в своїй єдності утворюють оптимальну модель поведінки.

Існує думка, що саме стимули спонукають суб'єкта права до формування мотивів [157, с. 18]. Однак ця теза протирічить обраній нами структурі правової поведінки, в якій мотивація була визначена першим етапом. Мотивація визначає потреби та інтереси, якими людина обґрунтовує необхідність і доцільність обраного нею варіанту поведінки. Якщо мотивація визначає мету, то стимули застосовуються вже на етапі детермінації моделі поведінки. Припускаємо, що автор під формуванням мотивів розглядав весь механізм становлення правомірної поведінки.

Мотиви правомірної поведінки як елемент її механізму відповідають всім характеристикам, що були визначені в попередніх підрозділах для правової поведінки. Єдиною ознакою, що вирізняє правомірні мотиви подібно до стимулів є їх соціальна та правова доцільність. Мотив має усвідомлений характер, тобто це вольова детермінанта правомірної поведінки. Саме тому, на нашу думку, правомірність мотиву обов'язково має відповідати правомірності поведінки. Адже неможливо, керуючись незаконними, соціально шкідливими намірами, усвідомлено вчинити правомірну дію, і навпаки.

Вчені виокремлюють цілу низку мотивів правомірної поведінки: внутрішнє переконання в правильності й справедливості вимог правових норм; наявність у індивіда власної потреби в дотриманні законів; усвідомлення соціальної необхідності дотримання законів; свідоме підпорядкування вимогам закону; усвідомлення власних прав; усвідомлений захист групових інтересів; острах юридичної відповідальності; слідування традиції; прагнення до пасивного підкорення державі та її вимогам [170, с. 75].

Маємо зауважити на одному принциповому моменті для виключення змістовної плутанини. Як зауважував В. М. Кудрявцев, першим етапом становлення правової, а отже і правомірної, поведінки є мотивація, на якому відбувається в тому числі і визначення бажаного результату поведінки. Однак мотиви не визначають цілі, а лише характеризують спосіб її досягнення. Саме

на цьому ми маємо наголосити – мотивація правової поведінки складається зі становлення мотивів та визначення мети поведінки.

Взагалі питання співвідношення мотиву та мети є дискусійним. Наприклад, Є. К. Нурпеісов визначає, що у формуванні правового мотиву правомірної поведінки приймають участь, по-перше, актуальна потреба; по-друге, знання норми права; по-третє, ставлення до цієї норми [91, с. 11]. Актуальними потребами автор визначає вихідні психологічні передумови правомірної поведінки. А вже після формування мотиву риси поведінки уточнюються у постановці мети та визначенні способів її досягнення. Особистість конкретизує мету відповідно до соціальних умов і формує ціль, що узгоджена з цими умовами. У підсумку правова модель поведінки суб'єкта постає в його свідомості співвіднесеної з реальними умовами життя [91, с. 5, 11].

Таким чином, структуру механізму правомірної поведінки доцільно розглядати за аналогією до структури механізму правової поведінки, з урахуванням окремих особливостей. Такою специфічною ознакою пропонуємо вважати наявність в структурі механізму правомірної поведінки стимулів, що діють паралельно із факторами правомірної поведінки і які різний спосіб детермінують активність суб'єкта, в результаті чого особа формує таку модель власної активності, що не суперечить правовим вимогам.

Термін «правомірність» в контексті правової поведінки не визначає її як явище, а лише характеризує дії індивіда у відповідності до штучно встановлених державою норм. І правові засоби впливу на таку активність також мають не природне походження, вони є продуктом діяльності людини, із визначеною метою та способами реалізації. Однак ми не можемо обмежувати детермінацію поведінки виключно правовим втручанням. Право не створює поведінку, воно лише корегує її у відповідності до закріплених в ньому ціннісних орієнтацій. В реальній поведінці індивіди за браком правової поінформованості зазвичай спираються не на знання конкретних норм права, а на установки до дій, що виробляються як в процесі індивідуальної

життєдіяльності, так і передані з покоління в покоління як звичайний соціальний досвід [128, с. 16]. Тобто, за виключенням юридичного впливу з механізму правової поведінки, суб'єкт звертається до іншого чиннику – власного досвіду взаємодії з соціальним середовищем.

Упродовж всього життя людина засвоює політико-правовий досвід шляхом входження в соціально-правове середовище і систему соціальних зв'язків, що обумовлює вплив правового середовища на особистість конкретної людини, внаслідок чого набувається певний позитивний правовий досвід, відповідно до якого і відбувається процес формування правової особистості з високим рівнем правосвідомості та правової культури [89, с. 12]. Фактично, цей процес є самовизначенням особистості в правовій реальності, власне засвоєння правил та соціальних законів у тих відносинах, що мають правовий характер. Процес набуття такого досвіду та становлення характеру суб'єкта є відомим для науки феноменом і позначається терміном «правова соціалізація особистості».

Л. М. Фомічова розглядає правову соціалізацію як усвідомлення людиною своєї соціальної ролі, місця в соціальній та політичній структурі суспільства, включення в соціально-політичні та правові відносини, наповнення їх особистісним змістом [94, с. 21]. Більш деталізоване визначення пропонує В. Ю. Швачка, яка визначає правову соціалізацію як процес формування особи з відповідним рівнем правової свідомості, що проявляється у залученні її до системи правових цінностей суспільства, засвоєнні нею даної системи та у зворотній соціально-правовій діяльності особи, спрямованої на корегування суспільних цінностей [171, с. 4-5].

На нашу думку, правову соціалізацію недоцільно розглядати в класичному розумінні фактора правомірної поведінки, адже її вплив не обмежується конкретними рамками дії чи певним ефектом. Соціалізація формує світосприйняття суб'єкта через залучення до основ цивілізованості, цінностей, правової культури та практики в цілому, до свідомої соціально-активної діяльності.

Як цілком слушно зазначає Л. М. Фомічова, в процесі соціалізації окреслюються соціальні потреби та інтереси, ціннісні орієнтації і позиції, стратегічна організація поведінки в правовій сфері та соціально-політична активність [94, с. 21]. Іншими словами, особа визначає одночасно свій спосіб сприйняття правового оточення, власне ставлення до нього та спосіб виразу своєї індивідуальності у правовій поведінці.

Соціалізація особи є безперервним процесом, адже сприйняття оточуючого середовища, його аналіз та продукування відповідних висновків, що оформлюються у відповідні світоглядні константи відбувається протягом всього життя. Саме тому формувати правомірну активність людини потрібно з раннього дитинства, адже не викликає заперечень той факт, що ціннісні орієнтації, закладені в ранньому віці, є найбільш стійкими. Якщо дитина виховується в атмосфері поваги до права, моралі та прав інших людей, то вона матиме стійкі установки на правомірну активність у дорослому віці, а це значить, що зовнішні негативні чинники не зможуть або зможуть незначною мірою вплинути на її правомірну активність [166, с. 15]. На тлі цього безумовного значення набуває правове виховання особи, основний етап якого припадає саме на дитячий та підлітковий періоди і яке є невід'ємним елементом правової соціалізації.

Отже, нами з'ясовано, що правова соціалізація є унікальним елементом механізму правомірної поведінки, як процес, який комплексно впливає на всі індивідуальні установки суб'єкта та через який особа набуває необхідного досвіду і відповідних психологічних характеристик, що слугують ефективним свідомим обґрунтуванням необхідності та доцільності правомірної поведінки.

Правомірність як кваліфікуюча ознака досліджуваного виду поведінки позначається і на етапі її реалізації. Вона визначається у відповідності активності індивіда правовим приписам. Норма права як правило поведінки містить схвалення чи допущення визначених у її змісті стандартів і саме зіставлення її з реальною поведінковою моделлю є критерієм присвоєння ознаки правомірності.

Загальновизнано, що реалізація правомірної поведінки реалізується через виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав і дотримання правових заборон. В юриспруденції зазначені прояви активності індивіда визначаються як форми правової поведінки. На нашу думку, форму правомірної поведінки доцільно розглядати як реалізацію правової поведінки через застосування правових можливостей.

Форми правомірної поведінки розглядаються у вузькому (нормативному) та широкому (природно-правовому) значеннях. Від того який підхід обирається, залежить спосіб визначення меж правомірної поведінки.

В основу нормативного підходу до класифікації форм правомірної поведінки покладено типологію норм закону – норм приписів, норм-дозволів та норм-заборон [172, с. 763]. За таких умов правомірною визначається лише відповідна нормам права поведінка. На нашу думку, означений підхід істотно обмежує прояви правомірної поведінки, включаючи до її обсягу лише ті дії, що прямо узгоджені зі змістом норм. Законослухняна поведінка суб'єктів не може обмежуватись встановленими законом рамками, адже суспільні відносини у розвитку завжди йдуть попереду законодавства. І непоодинокі випадки, за яких суспільство перебирає на себе роль нормотворця, заповнюючи прогалини у праві за допомогою аналогії закону. Правомірна поведінка знаходить абсолютно різні прояви у постійно еволюціоную чому суспільстві, адже її втілення не обмежуються чіткою регламентацією. Людині гарантується воля обирати власні стандарти правової поведінки окрім тих, що прямо заборонені законом і є неправомірними.

Тобто, ми вважаємо, що правомірною необхідно кваліфікувати і ту поведінку, яка не суперечить нормам права. Ми вже звертались до категорій «поведінка, що не суперечить правовим розпорядженням» та «невинна поведінка» як видів правової поведінки. Однак на разі розглядається форма, або прояв правомірної поведінки, що не підпадає під категорію дотримання заборон, виконання обов'язків та реалізації прав, однак має правовий характер і не протирічить закону. Основними проявами такої форми поведінки вважаємо:

- пасивне дотримання кореспондуючого правам третіх осіб обов'язку, тобто непорушення їх прав;
- покладення в основу моделі поведінки принципів права;
- застосування аналогії права та закону до неврегульованих законом відносин, що за їх суспільним значенням наближені до правових.

Отже, за нормативного підходу до класифікації форм правомірної поведінки, вважаємо за необхідне включення до її обсягу форми непорушення закону.

Природно-правовий підхід характеризується розширеним тлумаченням форм правомірної поведінки, що не обмежується прив'язкою до норм закону. Реалізація правової поведінки в широкому розумінні – це застосування будь-яких юридичних можливостей, що не суперечать закону і не мають суспільно-шкідливого результату. Межі таких можливостей визначаються через принцип «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Іншими словами, правомірність не обмежується нормами права, а охоплює усі форми правової поведінки суб'єкта, які не належать до неправомірних.

Юридичний обов'язок за такого розуміння розглядається як будь-яка правова необхідність. В теорії юридичний обов'язок визнається об'єктивно необхідною та можливою поведінкою, що забезпечує реальність можливостей, наданих суспільством та державою окремій особі. Нормами реалізації обов'язку є дотримання певних зобов'язань, які мають форму заборон та виконання активних обов'язків, що існують як зобов'язання [104, с. 93-94]. Це зворотній бік будь-якого права, якому відповідає пов'язаний з ним обов'язок. Дотримання норм права вже саме по собі є обов'язком. Дуже цікавим, актуальним для предмета цього дослідження є вислів С. М. Братуся: «обов'язок – це те ж, що і суспільно необхідна поведінка» [173, с. 11].

Обсяг правових заборон співпадає з нормативним підходом і визначається закріпленими в нормах права приписами. Встановлення табу на певну поведінку – це виключний засіб впливу на активність індивідів, що застосовується для запобігання суспільно-шкідливій діяльності. Пріоритетом

для правової держави є зниження кількості юридичних заборон до оптимального рівня для підтримання правопорядку в суспільстві.

Вважаємо, що саме природно-правовий підхід відповідає реальному змісту правомірної поведінки. Помилковим є надання надмірного значення правовим приписам як керівним детермінантам та межам законослухняної поведінки. Вона включає в себе ініціативну, творчу, позитивну діяльність, спрямовану на реалізацію інтересів як конкретної людини, так і всього суспільства [174, с. 46]. Підтримаємо О. Л. Ковальову, яка вважає, що правомірну і протиправну поведінку не можна трактувати лише як норму і відхилення від неї через умовність і оціночний характер цих понять, а також з урахуванням того, що у певних випадках правомірна поведінка становить відхилення від загальноновизнаних стандартів [165, с. 6]. Соціально-корисна, відповідна праву поведінка не повинна обмежуватись вміщеними в законі моделями, вона має еволюціонувати разом із суспільством, шукати нові форми та способи вияву. На нашу думку, природно-правовий підхід відповідає духу ліберальних та демократичних концепцій, які покладені в основу доктрини правової держави.

Розглянуті в цьому підрозділі концептуальні підходи до характеристики механізму правомірної поведінки сприяли її визначенню як процесу становлення, визначення та реалізації соціально доцільної, вольової поведінки індивідів, яка має правовий характер та не суперечить його приписам. Механізм правової поведінки полягає у визначенні її мети, детермінації способу її досягнення через вплив факторів, мотивів та стимулів, і її реалізація у формі виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав і дотримання правових заборон.

2.3. Дихотомія правової поведінки та аналіз зв'язків між її видами

Логіка наукового пізнання правової поведінки викликає потребу в осмисленні дихотомії її буття у правомірній та протиправній формах. Зазначені форми змістовно доповнюють одна одну, створюють умови для їх зіставлення, формування критичної оцінки та аксіологічного бачення конкретної моделі поведінки. На нашу думку, дослідження, частиною якого є аналіз правомірної поведінки не може вважатись ґрунтовним без звернення до її протилежності. Лише у порівнянні відкриваються істинні характеристики об'єкту пізнання.

Розглянути взаємообумовленість правомірного та протиправного можливо на наступному прикладі. Сучасне суспільство з-поміж іншого характеризується ступенем дотримання стану законності. Втім, під цією категорією розуміється не кількість правомірних вчинків, а рівень злочинності. До означеної логічної невідповідності можемо запропонувати наступне пояснення. Суспільство є системою для якої характерним є стан рівноваги, тобто збалансованості всіх її елементів та процесів. Право є інструментом забезпечення такого балансу. В такому розрізі законність є нормою, постійним станом, в якому перебуває соціум і за якого можливим є його стабільне існування та розвиток. В той же час, на противагу правомірності соціальних відносин, існує інша форма активності, що виявляється у позанормовій, не адекватній суспільним вимогам і потребам і суперечній праву поведінці. Тобто, така девіантна активність є протилежністю до правомірної і визначається як неправомірна поведінка. В загальному розумінні її доречно охарактеризувати як соціальне відхилення, своєрідну патологію, що викликана дефектами закону і умов суспільного буття, а також іншими чинниками переважно психосоматичного характеру.

Однак, на нашу думку, недоречно сприймати неправомірну поведінку виключно як правове та соціальне зло. Не применшуючи її суспільної шкідливості та загрози правовим відносинам, ми маємо наголосити на тому, що неправомірна поведінка є невід'ємним елементом соціальної системи. Ми можемо припустити, що правова система в цілому побудована на сприйнятті

правомірного через протиправне. Наприклад, ми вже звертались до загально правового принципу, відповідно до якого дозволяються всі ті стандарти поведінки, які не є прямо забороненими. Це положення можливо тлумачити тим чином, що суб'єкт не усвідомлює, що є юридично належним доти, доки не пізнає протиправне.

На нашу думку, досягнення визначених цілей дослідження необхідне паралельне осмислення явища неправомірної поведінки з двох позицій: по-перше, як індивідуального прояву активності окремо взятого суб'єкта, що має склад та становить конкретну ситуативну модель поведінки, а по-друге як комплексної категорії, яка відображала б сукупний обсяг усіх правопорушень та мала характер загальносуспільного явища, елементу соціальної системи, що відображає протиправні діяння як суспільне явище. При цьому, для позначення другого напрямку сприйняття неправомірності доцільно застосовувати термін «правопорушуваність», що позначає систему (сукупність) конкретних правопорушень як соціальне явище [175, с. 631].

В контексті цього дослідження неодмінно постає питання, що саме доцільно розглядати як протилежність правомірної поведінки. В теорії права застосовуються категорії неправомірної, протиправної та злочинної поведінки; крім того, є ще правопорушення, злочин, проступок, деліквентне діяння. Вважаємо, що зазначені види поведінки розрізняються за критеріями ініціативності, суб'єктивного ставлення до вчинюваних дій, соціальної значущості та правових наслідків.

Нагадаємо що відповідно до систематизації обґрунтованої Н. О. Марковою, найбільшою за обсягом є неправомірна поведінка, межі якої включають в себе всі варіанти вчинків, які в тій чи іншій мірі не узгоджуються з правовими приписами. До її складу входять:

- злочинна поведінка, що має найвищий рівень суспільної небезпечності і передбачається кримінальним законодавством;
- протиправна поведінка, що виражається в діях або бездіяльності, які порушують приписи норм права;

- правопасивна поведінка тобто така, що не містить безпосередньо протиправного характеру, однак не реалізує правові норми у формах дотримання, виконання та використання [131, с. 8, 14].

В цьому контексті знову постає питання кваліфікації поведінки, що фактично знаходиться на межі правомірності, однак не підпадає під виконання юридичних обов'язків, використання суб'єктивних прав і дотримання правових заборон. В попередньому розділі нами було обґрунтовано правомірний характер такої поведінки. Разом з тим, недоцільно відкидати можливість такої правової активності, що не містить характеру протиправності і фактично не порушує жодну з норм права, однак має певний рівень суспільної шкідливості. Прикладом такої активності може бути зловживання правом, яке Н. Ю. Фролова відносить до неправомірної поведінки [157, с. 22]. Таким чином вважаємо, що самостійне застосування критерію відповідності поведінки правовим нормам є переоціненим та водночас недостатнім для розмежування протиправного та правомірного видів поведінки.

На нашу думку, визначити характер конкретної моделі правової поведінки можливо за наступними критеріями:

- оцінка поведінки в залежності від суспільних стандартів, що позначає, наскільки активність індивіда узгоджується із суспільними очікуваннями та цінностями; вона може бути соціально корисною, допустимою, нейтральною, маргінальною, шкідливою та злочинною;

- відповідність правовим нормам, тобто рівень відповідності правової поведінки положенням законодавства – дотримання, несуперечливість, зловживання правом, правопорушення (проступок та злочин), а також потенційна відповідність (виникає у разі відсутності правового регулювання певних правовідносин, які за усіма ознаками та суспільною значущістю є правовими);

- особливі умови, які чітко визначені в законодавстві і відносять поведінкову модель до певного виду всупереч їх протиправності чи суспільній шкідливості (наприклад, крайня необхідність).

Саме за такого підходу можливе подолання позитивістського догматизму, який, на наше превелике здивування, надзвичайно поширений в теорії права.

Зауважимо, що навіть етимологія слова «протиправний» орієнтує на порушення закону, свідчить про дії, що йдуть всупереч правовим приписам. Така категорія теоретично могла бути застосована як протипага правомірності, що, на нашу думку, відповідало б ліберальним, демократичним та гуманістичним концепціям. Однак постає питання, до якої категорії віднести таку активність, що має суспільно-шкідливий характер навіть за відсутності чи недостатності правового врегулювання. Ми розглядаємо цю проблему як досі відкритою в юриспруденції, однак, на нашу думку, саме шкідливість для суспільних відносин є головною ознакою розмежування видів правової поведінки.

Отже, наведені аргументи свідчать про доречність застосування терміну «неправомірна поведінка» для позначення правової активності суб'єктів, що не відповідає або прямо протирічить правовим приписам, має суспільно-небезпечний або суспільно-шкідливий характер і є протилежністю правомірній поведінці. Щодо ієрархії наведених суміжних категорій, погодимось із Н. Ю. Фроловою, яка характеризує неправомірну поведінку як таку, що йде врозріз з нормами права; правопорушення при цьому є видом неправомірної поведінки, що має деякі додаткові ознаки (винність, суспільна шкідливість (небезпека), можливість застосування санкції за його вчинення, дієздатність (осудність) порушника). Тобто правопорушення, або злочин, є лише видом неправомірної поведінки і не може з ним ототожнюватися [157, с. 20]. Аналогічно співвідносяться із поняттям «неправомірна поведінка» терміни «протиправна поведінка», «деліквентне діяння» та інші. Тобто, неправомірна поведінка є найширшим за обсягом поняттям серед близьких за змістом.

Повертаючись до мети нашого дослідження, що полягає у пізнанні механізму правової поведінки, невід'ємним елементом якої є її неправомірний вид, зауважимо на наступному. Суспільний рівень неправомірної поведінки

подібно всім іншим соціальним явищам є наслідком впливу специфічних факторів, які надають йому негативного значення. Формування неправомірної поведінки - комплексний і багатоетапний механізм, на кожній стадії якого відбувається становлення майбутньої моделі активності суб'єкта. З певним рівнем узагальнення можливо стверджувати, що навіть думка чи ідея про протиправне є нав'язаною ззовні, тобто набутою особою шляхом взаємодії з певним каталізатором (найкращим прикладом може слугувати майнова та соціальна нерівність).

Разом з тим, аналіз причин злочинності, який в останні роки є досить поширеним напрямком наукового пізнання, не може вважатися завершеним без врахування механізму його детермінації. Остання, в свою чергу, є індикатором суспільних цінностей та переконань, що безсумнівно відображаються на інтеграційних процесах всіх рівнів і напрямків. До того ж, як стверджує Н. О. Маркова, протиправна поведінка є показником рівня демократії в державі. Чим вище рівень демократії в суспільстві, тим вище рівень зареєстрованої протиправної поведінки. У тоталітарних державах такий рівень значно нижче. При цьому права і свободи реально більшою мірою порушуються і утискаються в антидемократичних суспільствах [131, с. 9]. Таким чином, метою цього підрозділу є аналіз механізму неправомірної поведінки, що, в свою чергу, обумовить характеристику дихотомічної природи правової поведінки та аналіз зв'язків між її видами.

Розглядаючи процес детермінації неправомірної поведінки, необхідно розуміти, що такий вид активності є відхиленням від норми, до якої звик суб'єкт. Тобто, деліквентні (такі, що відхиляються від стандартів поведінки і мають протиправний характер) переконання індивіда мають переважати над законослухняністю рівно настільки, щоб подолати правові установки щодо невідворотності покарання, необхідності дотримання правомірної поведінки та ін. Це обумовлює певну специфіку у визначенні та характеристиці механізму неправомірної поведінки.

Основоположник сучасної теорії правової поведінки В. М. Кудрявцев

зокрема, визначає механізм злочинної поведінки як зв'язок і взаємозв'язок зовнішніх чинників об'єктивної дійсності та внутрішніх, психічних процесів та станів, що детермінують рішення здійснити злочин, спрямовують і контролюють його виконання [29, с. 191-199]. Автор робить акцент на динамічній ознаці явища та внутрішній узгодженості елементів механізму, що, водночас, є спільною характеристикою для всіх проявів правової поведінки.

Інше визначення акцентує увагу на структурованості механізму, що складається з переробки особистістю впливів зовнішнього середовища на основі соціальної та генетичної інформації, формування ставлення до дійсності та діяльності, що визначається психічними процесами і заборонена карним законом. Тоді елементи механізму злочинної поведінки - це психічні процеси й стани, що розглядаються не у статиці, а у динаміці і при цьому не ізольовано, а у взаємодії з чинниками зовнішнього середовища, які детермінують цю поведінку [144, с. 81].

Під механізмом індивідуальної злочинної поведінки розуміється ідеальна модель взаємодії особистості і зовнішнього середовища, результатом якого стало вчинення злочину (настання злочинних наслідків). Злочинну поведінку обумовлено як особистісними, так і ситуаційними чинниками які, взаємодіючи, впливають як один на одного, так і на поведінку. В результаті виникає процес безперервної взаємодії і перетворення, в якому суб'єкт, діяльність і ситуація є взаємообумовлюючими. Оскільки злочинна поведінка є процесом, що протяжний у часі, остільки обґрунтовано виділяти певні етапи, або відносно відособлені тимчасові проміжки, в його розвитку. У той же час вивчення структурних складових цього процесу дозволяє виділити ті основні суб'єктивні і об'єктивні явища, взаємодія яких і становить сутність цього процесу, які власне і становлять елементи механізму [176, с. 19-20].

Окремо доцільно зауважити на понятті механізму злочину, яке окрім процесу становлення поведінки включає причиново-наслідкові зв'язки з логічним розвитком наслідків вчинених діянь. Так, на думку С. В. Дьякова, механізм злочину становить складну динамічну систему, що визначає зміст

конкретного протиправного діяння і має наступні закономірності: виникнення і розвиток зв'язків і відносин всередині механізму злочину (зв'язок між дією і результатом, повторюваність дій у подібних ситуаціях, стереотипи поведінки суб'єкта злочину і т. ін.); формування та реалізація способу вчинення та приховування злочину (зв'язок способу з особистістю злочинця, залежність способу від конкретних обставин скоєння злочину і т. ін.); виникнення та перебіг явищ, пов'язаних із злочином (як до, так і після його вчинення) та значущих для розслідування (скритність підготовки до злочину, вибір засобів, вивчення предмету злочинного посягання та ін.) [177, с. 10].

В межах аналізу механізму неправомірної поведінки доцільно ще раз звернутись до питання його етапізації. Так, Н. П. Крейдун обґрунтовує, що такий механізм включає мотивацію (потреби, інтереси, що породжують мотиви), планування (мотивація конкретизується у плані, визначаються цілі та об'єкти, місце й час), виконання (злочинні дії або бездіяльність суб'єкта) [144, с. 82]. Наведений підхід цілковито відповідає класичним теоріям щодо етапізації механізму правової поведінки, що є вмотивованим та, на нашу думку, не потребує перегляду.

Таким чином, очевидно, що запропоновані наукові підходи до визначення механізму неправомірної, протиправної чи злочинної поведінки є похідними від родового поняття правової поведінки і базується на трьох її основних ознаках – структурність, здатність піддаватись зовнішньому та внутрішньому впливу та неправомірності наслідків правової поведінки.

Сучасна наука оперує численною кількістю поглядів на становлення неправомірної поведінки. Зокрема, було визнано соціально обумовлену причинність злочинності, тобто соціальні та правові фактори негативного змісту визнано її найістотнішими передумовами. Такий підхід підтримує А. О. Штанько, зауважуючи, що найважливішим завданням у боротьбі з правопорушеннями є їх попередження та усунення причин і умов, що породжують шкідливі й небезпечні для суспільства діяння або сприяють їх вчиненню. Для вирішення власне проблеми виникнення та поширення причин

зростання правопорушень в Україні, зазначає автор, необхідно сконцентруватись на розв'язанні проблем усього суспільства (економічних, соціальних, правових), здійснення цілісної, конструктивної, науково та практично обґрунтованої державної програми профілактики та попередження правопорушень [178, с. 93].

На думку В. О. Щербакова, взаємодія особистості і ситуаційних чинників зовнішнього середовища є тим механізмом, що призводить до вчинення злочину. В результаті виникає процес безперервної взаємодії і перетворення, в якому суб'єкт, діяльність і ситуація обумовлюють один одного [176, с. 19-20]. Хоча, на нашу думку, більш традиційним і методологічно виваженим є терміни «об'єктивні та суб'єктивні фактори» замість запропонованих автором «особистісних і ситуаційних». Цікаву думку з приводу взаємопов'язаності цих факторів обґрунтовує А. О. Штанько. На його думку, тільки об'єктивних або більш суб'єктивних причин правопорушень у суспільстві не існує. Більшість антисоціальних детермінант має об'єктивно-суб'єктивний характер, тобто причини правопорушень формуються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх передумов. Реалізуються причини лише за наявності сприятливих зовнішніх умов, котрі виступають каталізаторами неправомірної поведінки людей. Причини вчинення правопорушень, передумови їх виникнення, формування і розвитку та умови на підставі їх реалізації тісно взаємозв'язані та діють комплексно [178, с. 93].

Таким чином, ми можемо погодитись з тим, що фактори неправомірної поведінки втілюються у формі індивідуальних (суб'єктивних), та соціально-правових (об'єктивних) явищ. Спільною для них ознакою є негативний характер. На думку І. М. Максимової, всі елементи правосвідомості прийнято ділити на позитивні та негативні. До позитивних належать такі елементи, які за своїм змістом відповідають смислу норм права і призводять до формування правомірної поведінки, а до негативних – елементи, які за своїм змістом не відповідають смислу норм права і, як правило, викликають формування протиправної поведінки [152, с. 15]. Конкретизуємо – саме явище, що виступає

у ролі детермінанти неправомірної поведінки, може бути не соціально шкідливим (хоча зазвичай так воно і є), втім його змістовне наповнення, що в процесі становлення поведінки спрямується на свідомість суб'єкта, містить певну негативну, тобто соціально шкідливу чи протиправну ідею. Тобто, негативним фактором є той елемент соціальної дійсності, вплив якого сприяє формуванню моделі неправомірної поведінки.

Цікавою є варіація поглядів на причинність правопорушень. Наприклад, Д. В. Рукавішніков виокремлює п'ять причинних комплексів, що детермінують безпосередню проблематику правомірної поведінки: економічний, соціально-побутовий, державно-правовий, духовно-моральний, алкоголізм, наркоманія і токсикоманія [153, с. 23]. На думку Л. М. Фомічової, найбільш сильними деструктивними факторами правової поведінки в сучасному суспільстві є опір закону, правовий нігілізм, блокування принципу громадянського консенсусу, деформування громадської думки [94, с. 13]. Насправді, такий підхід також має своє обґрунтування, адже він дозволяє дослідити становлення негативних тенденцій в суспільстві від загального до конкретного. Також на якості правової поведінки негативно позначаються неузгодженість потреб, інтересів, установок, переконань і знань адресатів права [162, с. 210].

Більш предметну позицію має Н. М. Оніщенко, яка визнає передумовами злочинності кризовий стан українського суспільства, невизначеність соціального становища і нерівномірний розвиток правової системи; нестабільна діяльність законодавчої влади, конфронтація гілок влади, що супроводжується постійною зміною урядів, відсутністю чітко визначеної стратегії розвитку України; нерозвиненість громадянського суспільства, низький рівень правової культури та правовий нігілізм; повільне утвердження якісно нової правової свідомості та ідеології; прискорене руйнування традиційних правоохоронних структур та інших інститутів і вкрай повільне створення нових; неадекватна реакція на порушення соціальних, культурних та інших прав, а часом бездіяльність у цьому напрямі державних та недержавних структур, особливо

профспілок, творчих спілок та інших громадських організацій тощо [179, с. 161-163].

На рівні з суспільними проблемами, сучасні дослідники-правознавці приділяють велике значення психологічним аспектам правової поведінки. І. М. Максимова розглядає психологічне підґрунтя правової, в тому числі і неправомірної поведінки через категорію спрямованості правосвідомості – сукупності психологічних та ідеологічних елементів правосвідомості, які визначаються в готовності особистості до певного виду правової поведінки [152, с. 15].

Деформація правової свідомості як суспільне явище обумовлена негативними процесами соціального середовища, що мають глибокі історичні корені, різні форми вияву і є результатом негативного впливу чинників економічного, політичного, морального, організаційного, правового та іншого характеру. До них належать: наявність прогалин і протиріч у праві; невідповідність правових вимог соціально-економічним умовам; ступінь внутрішньої лояльності суб'єкта до вимог конкретних норм права; ступінь залученості особистості в соціальні процеси, її функціональної відповідальності, правової інформованості та ін. [162, с. 208].

Розглядаючи причинність неправомірної активності, доречно зауважити на наукових поглядах О. М. Костенко. Вчений розглядає злочин як винне порушення законів соціальної природи, пізнаних і втілених людьми у законодавство про кримінальну відповідальність. Якщо злочин – це винне порушення законів соціальної природи, то це означає, що воля і свідомість, що проявляються у вигляді злочину, мають властивості, які протиставляють їх законам соціальної природи. Такі властивості має воля, що знаходиться в стані сваволі, і свідомість, що знаходиться в стані ілюзій, утворюючи єдиний комплекс, який можна назвати «комплексом сваволі та ілюзій» (це явище позначається терміном «соціопатія») [180, с. 199-200]. Тобто, відповідно до авторської концепції соціального натуралізму, соціопатія є протилежністю розуму, волі та свідомості [181, с. 135]. Через цей комплекс формуються

сприятливі умови для поширення як аморальності, злочинності, екстремізму, містицизму, волюнтаризму, утопізму, обскурантизму тощо [182, с. 33-34].

Звернемо увагу на загальносуспільний аспект соціопатії. Як стверджує О. М. Костенко, якщо в суспільстві переважають громадяни, у яких воля і свідомість перебувають у стані узгодженості із законами соціальної природи, то таке суспільство прогресує. В іншому випадку – регрес, що зумовлений поширенням сваволі та ілюзій у всіх сферах суспільного життя і який призводить до того, що таке життя не відповідає законам соціальної природи, тобто є протиприродним [181, с. 127]. Цей висновок належним чином характеризує деструктивний вплив неправомірної поведінки на становлення соціуму та розвиток держави як способу організації людей.

Цілковито підтримуючи висловлені О. М. Костенком ідеї, вважаємо за доцільне визначити значення та роль комплексу сваволі та ілюзії в механізмі неправомірної поведінки як внутрішніх установок індивіда, тобто базової орієнтації поведінки, готовності дотримуватись певних стандартів та адаптації власної поведінки за їх урахуванням.

При зверненні до проблематики негативних суспільно-правових явищ, неодмінно постає питання визначення програмних положень щодо їх подолання. І хоча цей аспект не належить до обсягу цілей цього дослідження, вважаємо за необхідне розглянути його в аспекті детермінації неправомірної поведінки.

В теорії права погляди на нівелювання негативного впливу факторів поведінки різняться в залежності від політико-правових поглядів автора. Так, І. М. Максимова вважає, що для подолання деформації правосвідомості необхідно з'ясування його сутності, виявлення та усунення причин, що породжують протиправне явище, а також зміна спрямоване на і підвищення рівня правової свідомості і, відповідно, формування соціально активної правомірної поведінки особистості в юридично значимих ситуаціях [152, с. 19]. О. М. Костенко бачить вихід у набутті соціальної і правової культури через соціальне просвітництво, національну ідею, що сприятимуть усвідомленню

громадянами природних законів людського життя, а також узгодження цих законів із волею індивідів [181, с. 87].

Окремо зауважимо на концепції обмеження неправомірної поведінки за авторства Н. Ю. Фролової. Автором зазначається, що таке обмеження є одним із важливих засобів регулювання суспільних відносин та направлено на стримування деструктивної активності суб'єктів, а також на підтримку балансу інтересів суспільства і держави. У найзагальнішому вигляді обмеження є механізмом обмеження прав, дій та утиснення у певних умовах. Науковець розглядає дію правових обмежень у стимулюючому інформаційному впливі на механізм правової поведінки, що через страх застосування обмежуючих заходів спонукає індивіда до орієнтації на певні стандарти діяльності. До правових обмежень відносять заборону, призупинення, юридичний обов'язок, санкцію, покарання. Метою обмеження неправомірної поведінки є реалізація нагальної потреби суспільства і держави в стримуванні неправомірних дій у різних сферах діяльності суб'єктів права. За допомогою правових обмежень позначаються межі задоволення суб'єктивних інтересів та відповідно їх правомірної поведінки, визначаються грані у дуалізмі правомірного та неправомірного [157, с. 22-23].

Усі з охарактеризованих вище інструментів боротьби з неправомірною поведінкою мають як теоретичне, так і практичне підґрунтя та за певних умов можуть бути реалізовані у правовій та соціальній політиці держави. Разом з тим, ми маємо зауважити на онтологічній нечіткості сформульованих рекомендацій, що дещо викривляє сприйняття аналізованих явищ.

По-перше, необхідно конкретизувати, що саме ми розуміємо під терміном «інструмент впливу» в контексті становлення правової поведінки. Серед таких інструментів ми розрізняємо:

- фактори правомірної поведінки, адже вони орієнтують особу на правомірність та, відповідно, протидіють протиправним детермінантам;

- правові та суспільні явища, які не мають безпосереднього впливу на формування правової поведінки, однак сприяють становленню та розвитку її

факторів (наприклад, реформа системи вищої освіти позитивно вплине на рівень правової поінформованості громадян та стан юридичної практики);

- юридичні санкції, притягнення до відповідальності та інші несприятливі для суб'єктів правові наслідки неправомірної поведінки; їх значення полягає передусім у формуванні стійкого причинно-наслідкового зв'язку між діями та наслідками, а також у відновленні стану що передувало правопорушенню, який, на нашу думку, є невід'ємним елементом реалізації правової поведінки.

Тобто, інструментом подолання проявів неправомірної поведінки є не лише фактори поведінки, а й ті явища, що їм сприяють, однак які не належать безпосередньо до елементів механізму.

По-друге, в залежності від виду інструменту впливу визначається його завдання та спосіб досягнення поставленої мети. Підсумувавши наведені наукові підходи, вважаємо, що протидія неправомірній поведінці може відбуватись у наступні способи:

- превентивні заходи, що полягають у застосуванні правових та суспільних можливостей для підвищення значущості позитивних факторів поведінки шляхом створення умов для культурного та інтелектуального розвитку особистості, розробка та формування ефективної системи законодавства, забезпечення економічних та соціальних потреб громадян, встановлення належного рівня правового захисту основоположних прав та свобод суб'єктів, тощо;

- боротьба з негативними соціально-правовими явищами, що виступають детермінантами неправомірної поведінки із застосуванням правових та інших заходів, такими як безробіття, корупція, соціальна незахищеність, низький рівень культурного ресурсу тощо; також є превентивним заходом, що спрямований на повне чи часткове подолання негативних факторів;

- безпосередня дія факторів в межах механізму поведінки індивіда з метою становлення його правомірної активності, адже чим ефективнішим та значущим буде вплив позитивних факторів на детермінацію поведінки, тим нижчою буде вірогідність протиправних мотивації та установок;

- потенційна можливість та реальне застосування примусових заходів – встановлення правових заборон, обмеження можливих варіантів поведінки, обґрунтоване та вмотивоване обмеження прав, свободи дій та утиснення у певних умовах тощо.

Таким чином, на наше переконання, протидія проявам неправомірної поведінки відбувається на двох рівнях – соціально-правової сфери, в якій існує оточення, що визначає поведінкові орієнтири індивіда, та власне на стадіях детермінації правової активності. Зауважуємо, що боротьба двох антагоністичних проявів правової поведінки, в якій беруть участь не тільки фактори правової поведінки, але і інші соціально-правові явища, відбувається постійно і не обмежується виключно механізмом детермінації.

Характеризуючи види правової поведінки, ми вже зазначали на взаємопов'язаності її правомірного та неправомірного видів. Маємо зауважити, що цей зв'язок має онтологічний та світоглядний потенціал, що має діалектичну подібність до дуалізму добра та зла. Наприклад, межі правомірності можливо усвідомити лише тоді, коли з усіх можливих варіантів виокремити протиправні.

Дуже влучно охарактеризувала цей взаємозв'язок Н. Ю. Фролова, яка зауважує на характеристиках, що дозволяють розглядати правомірну і неправомірну поведінку саме в якості парних юридичних категорій, до яких віднесено: їх альтернативність одна одній, можливість взаємної трансформації, обумовленість своєї альтернативою, взаємне заперечення, почергове домінування, якісно – кількісна нерівноцінність в парі, включення поряд зі своєю протилежністю в дихотомію юридичних категорій більш високого порядку та інші [157, с. 10].

Вважаємо, що подібний дуалістичний характер притаманний і факторам правової поведінки, що полягає у взаємній пов'язаності двох чинників поведінки, які мають різновекторне, протилежне спрямування. Однак маємо зауважити, що в сучасній теорії права механізм неправомірної поведінки розглядається постфактум, тобто в ретроспективному погляді вже на сформовану модель, що придатна до аналізу. В результаті термін «механізм

неправомірної поведінки» сприймається як такий, що характеризує процес, який від початку має призвести до кінцевої суспільно-шкідливої реалізації та в становленні якого приймають участь виключно негативні фактори поведінки. Тобто, ми втрачаємо важливу характеристику, яка полягає в наступному: в детермінації правової поведінки в межах визначеною особою мети беруть участь одночасно усі пов'язані із правовою ситуацією фактори – як позитивні, так і негативні. Від того, який вид впливу переважатиме, залежить чи буде кінцева модель поведінки правомірною, чи навпаки – суспільно шкідливою та невідповідною праву. Однак для обґрунтування цієї тези необхідно застосування оціночної категорії, яка позначатиме якість впливу факторів поведінки на її детермінацію.

На нашу думку, значущість дії фактору в механізмі правової поведінки визначають наступні умови та характеристики:

- погодження із правовими рекомендаціями, що діють через правове стимулювання, заохочення, усвідомлення правових цінностей, внутрішні переконання щодо непорушності права, чи навпаки – через страх притягнення до відповідальності із усіма передбаченими законом наслідками;

- відповідність уявленням про добро та зло, справедливість, доцільне та допустиме, особистим пріоритетам та рівню маргінальних настроїв особистості;

- об'єктивні умови реалізації поведінки, що полягають у правових можливостях, ресурсах, знаннях та кваліфікації особи;

- суб'єктивна оцінка індивіда загальної моделі поведінки, а також ролі та значення конкретного фактору.

Узагальнити наведені характеристики пропонується у терміні «значущість фактору правової поведінки» як оціночної категорії, що характеризує значення та роль впливу об'єктивно-правових, суб'єктивно правових та соціальних факторів на становлення правової поведінки індивіда, в тому числі її відповідності праву.

Узагальнення наведених поглядів на механізм правової поведінки сприяє альтернативному до класичних теорій сприйняттю цього феномену. Резюмуємо проаналізовані ідеї у коротких тезах:

По-перше, правова поведінка реалізується в правомірному та неправомірному видах, які, в свою чергу, також мають кілька рівнів диверсифікації. Варіація поведінки особи знаходиться у межах від абсолютно правомірної до злочинної.

По-друге, при формуванні поведінки, індивід враховує як зовнішні, так і особисті фактори, установки, цілі, мотиви та ін. Усі елементи механізму умовно поділяються на дві категорії: позитивні, тобто ті, що підштовхують особу до правомірної поведінки, та негативні, які орієнтують суб'єкта на дії, що протирічить праву. Взаємну відносність двох категорій пропонується визначати як суперечливість факторів поведінки.

По-третє, фактори поведінки характеризуються показником значущості. Модель поведінки, в тому числі і її правомірність залежить від того, значущість якої з категорій факторів переважатиме у механізмі.

Тобто, лише на кінцевому етапі механізму, який власно кажучи і є реалізацією поведінки, буде визначено рівень правомірності дій індивіда. З огляду на наведене, постає питання, чи можемо ми застосовувати категорії «механізм правомірної поведінки» та його антипод. Ці терміни формують невірне, на нашу думку, уявлення що характер поведінки особи визначено ще на початку процесу детермінації. Іншими словами, кажучи про механізм протиправної поведінки ми ніби стверджуємо, що її протиправність вже є передбаченою, хоча в дійсності це стає відомо лише постфактум. Неможливо стверджувати, чи буде поведінка неправомірною до тих пір, доки індивід сам не визначить цього.

Зауважимо ще на одній особливості механізму правової поведінки. Як ми зазначали, кінцева сформована модель поведінки є результатом взаємодії факторів та інших елементів поведінки, зміст яких може як узгоджуватись, так і протирічити одне одному. Враховуючи кількість умов, що зазвичай впливають

на особу при прийнятті нею юридично значущого рішення, очевидно що при безпосередній реалізації поведінки суб'єкт не звертається до кожного з факторів. Вважаємо, що психологічні механізми сприйняття дійсності в межах механізму правової поведінки здійснюють адаптацію актуальної інформації, узгоджуючи її та надаючи їй форми, прийнятної для цілей механізму. Отже, на нашу думку, в механізмі правової поведінки необхідно виокремити ще один елемент – узгоджену єдність усіх умов та явищ, що впливають на детермінацію поведінки. Пропонується розглядати цю єдність як компроміс між факторами, мотивами та установками, на базі якого і буде формуватись конкретна модель поведінки.

Погоджуючись із цим, та спираючись на здобутки науковців-правників, пропонується розглядати механізм правової поведінки як:

- організований, структурований та цілеспрямований процес впливу факторів зовнішнього середовища та особистих переконань на свідомість індивіда, внаслідок якого формується модель взаємодії суб'єкта із правовим середовищем;

- процес узгодження в свідомості індивіда інформаційного та стимулюючого впливу факторів, мотивів, цілей та установок, які характеризуються суперечливістю, належать до правової або соціальної сфер, мають об'єктивну (або матеріальну) та суб'єктивну (психологічну) форми, за результатом якого формується компроміс, що виконує роль вольового обґрунтування та усвідомлення індивідом мети і значення власної поведінки.

Отже, ми з впевненістю можемо стверджувати, що детермінація неправомірної поведінки є складним, комплексним та багатоетапним процесом, в який залучено соціальні, правові, психологічні чинники та фактори, що містять негативний зміст, формуючи в свідомості індивіда відповідну модель поведінки. Характерним для цих явищ є певний ціннісний елемент, тобто смислове значення для суб'єкта. Варто погодитись, що на становлення правової поведінки навряд чи матиме вплив явище, яке знаходиться поза увагою індивіда.

Відповідно до аксіологічно-правових теорій, цінностями є узагальнені уявлення про бажані блага, об'єкти, які значимі для людини і є предметом його бажання, прагнення, інтересу. Вони є своєрідними вихідними даними, що сприймаються інтелектуально і емоційно та які спонукають суб'єктів до їх збереження, володіння ними і діяльності на їх основі.

Процес засвоєння особистістю цінностей є формуванням у нього відповідних установок, як безпосередньо впливають на вибір характеру поведінки [153, с. 13]. Спрямованість установки суб'єкта і його діяльності на реалізацію чи досягнення певної цінності називається ціннісною орієнтацією [154, с. 137]. Завдяки ціннісним правовим орієнтаціям особистість долучається до концептуальної сторони політичного суспільства, отримує систематизовані уявлення про політику, справедливість, демократію, правові гарантії особистих прав і свобод і т.д. [94, с. 22].

Традиційно в юридичній літературі теорія правових цінностей пов'язується саме з правомірною поведінкою. Наприклад, Н. В. Галустьян визнає, що формування соціально-корисної поведінки відбувається під впливом ціннісно-правових орієнтацій і світоглядних ідеалів особистості під впливом яких особа здійснює правову активність [89, с. 13-14]. Це, безсумнівно, є логічним та методологічно вірним підходом. Втім, постає питання, що саме може вважатись цінністю для індивіда і чи обов'язковою умовою є позитивний або суспільно схвальний зміст такої цінності. Аналізуючи неправомірну поведінку, ми можемо змоделювати ситуацію, за якої, наприклад, несприятливий криміногенний стан в соціумі сприймається схвально особою, яка може використати такі об'єктивні умови як можливість для самореалізації. В такій моделі криміналізація суспільства є цінністю для особи, яка стимулює її до подальшої протиправної активності. Тобто, на нашу думку, необхідно абстрагуватись від ототожнення цінностей із позитивним чи суспільно схвальним явищем. Умовно кажучи, цінність це те, що має значення для суб'єкта.

Ціннісний зміст факторів неправомірної поведінки має подвійне значення. По-перше, завдяки персональним переконанням та бажанням індивіда, вони реалізують вплив на становлення його активності. А, по-друге, чим більшою ефективністю характеризується певний фактор, тим вище його соціальна значущість, тобто вага та значення на загально соціальному рівні. Саме в такий спосіб детермінанти неправомірної поведінки характеризують ціннісні орієнтації суспільства. Впливаючи на систему ціннісно-правових орієнтацій громадян, змінюючи і коригуючи її відповідно до сучасних умов існування і життєдіяльності, держава здатна управляти поведінкою своїх суб'єктів права, здатне робити визначальний вплив на рівень правомірності в країні.

В межах цього підрозділу правомірно сформулювати наступні висновки.

Взаємопов'язаність правомірної та неправомірної поведінки має діалектичну подібність до дуалізму добра та зла.

Фактори детермінації неправомірної поведінки є негативним, однак невід'ємним елементом соціальної системи, які не лише впливають на механізм становлення активності індивідів, а і характеризує саме суспільство, якість його існування та процеси, що відбуваються в ньому.

Запропоновано категорію «значущість фактору правової поведінки» як оціночної категорії, що характеризує значення та роль впливу об'єктивно-правових, суб'єктивно правових та соціальних факторів на становлення правової поведінки індивіда, в тому числі її відповідності праву.

Встановлено, що в механізмі правової поведінки відбувається узгодження розрізнених факторів, що формує так званий компроміс між факторами, мотивами та установками, на базі якого і буде формуватись модель поведінки.

Запропоновано авторський підхід до сприйняття механізму правової поведінки як процесу впливу факторів зовнішнього середовища та особистих переконань на свідомість індивіда, та водночас як узгодження в свідомості індивіда інформаційного та стимулюючого впливу факторів, мотивів, цілей та установок, які характеризуються суперечливістю, належать до правової або

соціальної сфер, мають об'єктивну та суб'єктивну форми, за результатом якого формується компроміс, що виконує роль вольового обґрунтування та усвідомлення індивідом мети і значення власної поведінки.

2.4. Реалізація правового примусу як елементу механізму правової поведінки

Загальновідомо, що детермінація правової активності індивідів відбувається під безпосереднім впливом середовища, в якому перебуває особа. Цьому феномену є багато пояснень, однак усі вони зводяться до єдиного факту, що людина є істота соціальна, вона існує в суспільстві, користується його благами, взаємодіє з іншими суб'єктами та бере участь у процесах та механізмах, що обумовлюють життєдіяльність людської спільноти.

Як справедливо стверджує В.М. Сирих, однією з необхідних умов існування людського суспільства є вироблення єдиної волі осіб, що діють спільно. Жодне суспільне, а тим більше правове відношення не обходиться без узгодження волі їх учасників. Не може виникати правовідносини, за яких один з його учасників не володіє розумною або вільною волею і не здатний виразити її у відносинах з іншими особами [90, с. 7].

Дійсно, саме воля є тим необхідним психологічно-правовим елементом, що надає людині дієздатності, свідчить про її можливість вступати у соціальні зв'язки, приймати рішення та надавати їм виразу у власних діях та поведінці. Розглядаючи волю як елемент механізму правової поведінки, вважаємо за доцільне визначити її роль як функціональної можливості сприймати фактори поведінки та інші форми впливу на свідомість, надавати їм адекватної суб'єктивної оцінки, формулювати логічні висновки на підставі наявної інформації та втілювати прийняті рішення у вигляді правової поведінки.

Водночас, вольовий аспект людської діяльності потребує певного рівня узгодженості з навколишнім середовищем. Свобода поведінки має відповідати певним критеріям, що встановлено державою у вигляді правових норм. Це є необхідним з двох причин:

по-перше, суспільство потребує єдиних, придатних для сприйняття виразів суб'єктивної волі, тобто уніфікацію символів та жестів, в яких виражається правова поведінка особи (комунікативне призначення правової поведінки);

по-друге, соціум як самоорганізована спільнота формує власні правила щодо доцільного, допустимого та забороненого у поведінці суб'єктів.

З метою досягнення цих цілей, державою застосовується правовий примус. Цей феномен є невід'ємною частиною вчення про правову поведінку і обов'язковим елементом механізму впливу держави на волю та поведінку особи.

У той же час, в теорії права мова про примус традиційно ведеться виключно в контексті його інструментального застосування та забезпечення дії норм права. Водночас, вважаємо за необхідне обґрунтувати тезу, згідно якої правовий примус не обмежується виключно призначенням панування держави над волею суб'єктів.

Отже, на нашу думку, пануючі в сучасній теорії права поняття та визначення категорії «примус» мають виключно інструментальний підхід до цього явища, а отже не завжди відображають його дійсний зміст, не враховують сучасні зміни в законодавстві та розробки галузевих юридичних наук. На думку І. П. Жаренова, це пов'язано, зокрема, з тим, що поняття примусу розроблялось насамперед у кримінальному та адміністративному праві, що переслідувало прикладні цілі[183, с. 9]. Разом з тим, примус як соціальне явище має безліч проявів та форм, що не обмежуються імперативним впливом на волю суб'єктів.

Все зазначене створює передумови для оновлення правових знань у відповідності до сучасних поведінкових, соціологічно-правових та ін. наукових течій.

Для того, щоб запропонувати новий підхід до об'єкту пізнання, доцільно визначити актуальний ступінь його наукової розробки та акцентувати увагу на методологічних та змістовних недоліках. Отже, в дуже загальному розумінні примус сприймається як засіб впливу держави на поведінкові моделі індивідів. Таке розуміння об'єкта дійсно є істинним, але, на нашу думку, неповним, адже не враховує цілу низку його аспектів, що пов'язані з реалізацією впливу примусу на детермінацію правової поведінки та способу його сприйняття у

свідомості суб'єкта. Таким чином, метою цього підрозділу є комплексний, системно-структурний аналіз правового примусу як елементу механізму правової поведінки.

З огляду на те, що проблематиці примусу присвячено цілий ряд наукових робіт, в тому числі і дисертаційного характеру, доречно скористатись існуючими теоретико-правовими доробками у цій галузі. В результаті аналізу доктринальної літератури було встановлено, що переважна більшість науковців розглядає примус як засіб владного впливу на суб'єктів. Наприклад, М.В. Макарейко розглядає державний примус як фізичний, психічний чи інший вплив, здійснюваний на основі закону уповноваженими органами щодо певних суб'єктів всупереч їх волі або незалежно від неї, з метою захисту особистих, суспільних та державних інтересів [184, с. 11].

В класичному розумінні примус – це спосіб впливу, коли соціально необхідна або бажана поведінка досягається, забезпечується можливістю застосування насильства, заподіяння особам, що ухиляється від встановлених правил поведінки, фізичних чи психічних страждань. За такого методу регулювання той чи інший стан суспільства досягається можливістю державного або громадського примусу, а в необхідних випадках і реалізацією цієї можливості [185, с. 185].

Відповідно до іншого підходу, під державним примусом розуміється використовуваний з метою захисту особистих, суспільних та державних інтересів метод здійснення влади, зміст якого виявляється у нормативно визначеному владному впливі на поведінку суб'єктів права, який реалізується уповноваженими органами держави незалежно від волі цих суб'єктів, шляхом застосування до них у встановленому процесуальному порядку певних заходів, визначених у санкціях (диспозиціях) правових норм та пов'язаних з настанням невігідних наслідків особистого, майнового, організаційного та іншого характеру [186, с. 98]. Державний примус в такому розумінні виступає як гарантія, передбачена правовими нормами на випадок можливого порушення права. Саме так слід трактувати примусовість як конститутивну

ознаку права [187, с.185-186]. Такої позиції дотримуються переважно ті вчені, які розглядають примус як інструмент забезпечення правопорядку та протидії неправомірній поведінці.

На думку М.С. Кельмана, державна влада не може обійтися без особливого, тільки їй властивого виду примусу – державного. Використовуючи його, владний суб'єкт нав'язує свою волю підвладним. Науковець пропонує наступне визначення: державний примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особистість з метою примусити її діяти за волею пануючого суб'єкта, в інтересах держави. Державний примус – засіб соціального впливу, що заснований на організованій силі, виражає її і тому здатний забезпечувати безумовне домінування в суспільстві волі пануючого суб'єкта. Державний примус обмежує свободу людини, ставить її у таке положення, коли в неї немає вибору, крім варіанта, запропонованого (нав'язаного) владою. За допомогою примусу придушуються, гальмуються інтереси і мотиви антисоціального поведіння, примусово знімаються протиріччя між загальною й індивідуальною волею, стимулюється суспільно корисна поведінка [188, с. 81].

Зауважимо, що термін «державний примус» зустрічається в науковій літературі набагато частіше, ніж «правовий примус» чи просто «примус», що лише підтверджує висловлену вище думку про моновекторність наукового пізнання в цій галузі. Саме державно-адміністративний аспект примусу є об'єктом більшості досліджень у цій сфері, що, безперечно, істотним чином звужує розуміння цього правового явища.

Подібна однотайність щодо дефініції примусу спостерігається у більшості наукових праць. Водночас, підхід до визначення ознак примусу подекуди різниться. На сьогодні в теорії панують два основні напрямки у визначенні характеристик правового впливу – як адміністративного заходу, що застосовується з метою застосуванням до суб'єкта правових чи інших

обмежень, а також як соціального явища і способу взаємодії між двома суб'єктами.

Отже, прихильники функціонального підходу до розуміння правового примусу виокремлюють наступні ознаки: є наслідком правопорушення чи його загрози, здійснюється компетентними державними органами, реалізується поза волею та бажання суб'єктів, має характер впливу на свідомість та поведінку суб'єктів, реалізація у формі відповідних заходів, в тому числі із застосуванням до суб'єкта правових чи інших обмежень, що мають бути передбачені у правовій нормі, має на меті захист прав та інтересів особи та держави, а також ряд інших другорядних ознак [186, с. 96-97]. На нашу думку, наведені ознаки характеризують лише зовнішній вираз примусу в межах позитивістських концепцій. Не заперечуючи істинність таких тверджень, ми, водночас, акцентуємо увагу на більш розгорнутому тлумаченні цього явища.

Щодо другого підходу доцільно звернути увагу на думку Т.М. Філоненко, який виокремлює три наступні ознаки примусу:

- примус може існувати лише у відносинах між суб'єктами, які володіють волею і які можуть вільно реалізовувати її;
- вплив примусу на волю примушуємого (тобто особи, на яку спрямовано примус) можливо охарактеризувати як пригнічення волі, оскільки воля підвладного по суті не контролюється, а пригнічується владним суб'єктом;
- реалізація примусу здійснюється за допомогою зовнішнього впливу на підвладного, до якого належить психічний (моральний) та фізичний вплив [189, с. 203].

На нашу думку, зазначені ознаки характерні для будь-якого прояву правового примусу.

Натомість, необхідно звернути увагу на підхід, запропонований П.В. Демидовим, який виокремлює соціальний та інтелектуальний характер як ознаки правового примусу. Вольовий характер визначає примус як зовнішній

вплив однієї особи (примушуючого) на іншу особу (примушуемого), що обумовлений конфліктом між волею цих осіб і характеризується зняттям волі примушуємої особи. При цьому критерієм зняття волі особи слід вважати відсутність у примушуемого можливості вибору варіантів своєї правового поведінки, оскільки такий вибір вже зроблено за нього. Інтелектуальним характером примусу є усвідомлення наслідків своїх дій примусового характеру, розуміння їх суспільної користі, допустимості або бажаності і чітке визначення мети примусу [190, с. 17].

Природа правового примусу як інструменту державного впливу вдало розкривається у сформульованих О.П. Роговим принципах, на яких, за твердженням автора, базується роль примусу у правовій державі:

- правова держава немислима без влади, яка характеризується високим рівнем легітимності, що призводить підвищення відповідальності влади перед суспільством і спонукає її до використання всіх можливих засобів для досягнення суспільно корисних цілей, в тому числі і примусу;

- в правовій державі в право, що виражає збалансовану волю суспільства, закладено інтенцію примусу;

- у правовій державі має існувати таке ставлення до «вищої цінності», яке забезпечуватиме, сприятиме дотриманню і створюватиме ефективну систему його захисту та охорони, яка повинна своєчасно реагувати у випадку загрози порушення прав і свобод, і в разі реального порушення. Примус залишається найважливішим засобом виконання обов'язку держави по забезпеченню недоторканності прав і свобод [191, с. 9].

Крім того, необхідно зауважити на додатковій, однак суттєвій функції примусу, яка опосередковано реалізується через правову поведінку. Як стверджує Г.М. Ланова, соціальна цінність примусу визначається тим, що він, будучи способом впливу, одночасно виступає і засобом вирішення конфліктів, у тому числі і таких, в яких зняття існуючих протиріч іншими способами виявляється неможливим [192, с. 12].

З наведених принципів можливо зробити висновок, що примус не є виключно засобом досягнення певного правового стану в суспільстві, коректніше буде розглядати його як повноцінний елемент соціальної системи, що забезпечує її сталість, належний рівень функціонування, сприяє взаємодії суспільних інституцій та, що найважливіше, стимулює суб'єктів до орієнтування на правові приписи у своїй поведінці. Погодимось із І. П. Жареновим, який стверджує, що примус нерозривно пов'язаний із сформованою в конкретних умовах ціннісно-нормативною системою та структурованими суспільними відносинами, і в цьому плані постає процесом, що забезпечує соціальний порядок [183, с. 10].

На нашу думку, саме таким чином формується єдиний комунікативний рівень взаємодії шляхом юридично значущих вчинків, іншої правової активності. Примус забезпечує єдину для усіх суб'єктів систему знаків, символів та способів їх інтерпретації, що, як було встановлено вище, визначається як комунікативний аспект правової поведінки.

В контексті аналізу ознак правового примусу, доцільно звернути увагу на цікаву концепцію, що набула особливого поширення в останнє десятиріччя. Так, окремі вчені вводять у науковий обіг поняття «стан примусу». Наприклад, М. В. Макарейко розглядає державний примус в статичному і динамічному стані [184, с. 12]. На нашу думку, ця категорія значно ширше характеризує досліджуване явище у порівнянні з його дефініцією та ознаками.

Під статичним станом розуміється те, що до настання підстав, необхідних і достатніх для реалізації державного примусу, останній залишається потенційним, незатребуваним. Мова йде про державно-примусових заходи, закріплені в законодавчих актах, що знаходяться в стані до моменту, коли фактор примусу стане у нагоді. Дослідження державно-примусових засобів у такому стані дають більш повне уявлення про їх відповідність або невідповідність сучасним умовам [184, с. 12]. Змістовним моментом статичного компонента державно-правового примусу виступає

правообмеження, під яким розуміється будь-яке обмеження міри поведінкової свободи, що властива суб'єкту. Формою вираження заходів державно-правового примусу, виступають або санкції правових норм, або їх диспозиції [192, с. 13].

Динамічним станом примусу позначається реалізація санкцій (диспозицій) правових норм в конкретному випадку і стосовно конкретної особи. Мова йде про застосування конкретних заходів примусу щодо певних суб'єктів з підстав, передбачених законом. На думку М. В. Макареико, реалізація заходів державного примусу – це правозастосовна діяльність компетентних органів, здійснювана в певних процесуальних формах. В рамках режиму законності така діяльність закінчується винесенням правозастосовного акта (постанова органу дізнання, вирок суду та ін.) [184, с. 12]. Зовнішньою формою вираження динамічного компонента державно-правового примусу виступає правозастосування у правоохоронній його формі, а його змістом – фактична реалізація заходів державно-правового примусу [192, с. 13].

Виокремлення в державно-правовому примусі статичного і динамічного компонентів зумовлює необхідність розрізнити дві відносно самостійні форми державно-правового примусового впливу – потенційний і реальний примус. Потенційний примус здійснюється через видання нормативно-правових актів, що визначають правові підстави і перелік можливих заходів примусового впливу, а також доведення його до відома адресатів; така форма носить превентивний характер і не здатна виконувати функції припинення правопорушення, захисту прав та свобод, або покарання. Важливим для цілей цього дослідження є той факт, що за своєю формою потенційний примус завжди є психічним впливом, тобто діє на свідомість індивіда.

Реальний державно-правовий примус здійснюється шляхом реалізації чинних правових норм уповноваженими на то державними органами або посадовими особами. Ця форма примусу забезпечує здійснення всього спектру властивих примусовому впливу функцій [192, с. 14].

Таким чином, ми можемо підсумувати, що на сучасному етапі розвитку правової науки відсутня цілісна та узгоджена концепція щодо значення правового примусу в механізмі правової поведінки. Натомість, основна увага приділяється формі примусу та його функціональному призначенню як основного засобу забезпечення волі держави.

В той же час, концепція станів правового примусу, на нашу думку, формує достатню наукову базу для розширеного тлумачення досліджуваного явища.

Визнаючи, що примус є обов'язковою ознакою правової системи, без якої право не мало б реальних способів впливу на активність індивідів, необхідно також погодитись із тим, що примус має певну форму, в якій він втілюється. На нашу думку, правовий примус може існувати у трьох наступних формах:

- правові ідеї, концепції, принципи, які не закріплені у формі норми правового акту і які встановлюють, що право є непорушною істиною, основою відносин в суспільстві та запорукою рівня благополуччя; в цьому випадку примус проявляється у загальносуспільній ідеї про непорушність права та необхідності дотримуватись його приписів; однак санкцій чи інших репресивних інструментів забезпечення примусу не передбачено;

- норми права, що містять імперативний припис, однак не передбачають санкцій чи відповідальності за порушення цієї норми;

- норми права, що містять санкцію за правопорушення.

При цьому, від форми, в якій існує правовий примус, залежить його ефективність в механізмі правової поведінки, адже, як було обумовлено раніше, страх та небажання настання правової відповідальності чи інших несприятливих наслідків є дієвим фактором правової поведінки.

Таким чином, вважаємо, що формою правового примусу визначається його нормативний аспект, який полягає в формальному закріпленні правового примусу в законах, нормах права, принципах, ідеях, суспільних стандартах тощо.

Слушно з цього приводу висловився В.О. Чашников: «Так, якщо ми розглядаємо державний примус, то він приймає специфічну для нього форму, лише наділяючись правовою оболонкою. Правове регулювання суспільних відносин, що не забезпечене державним примусом, втрачає правовий характер. Але, з іншого боку, державний примус потребує правового опосередкування не менше, аніж право – в державному забезпеченні. Насичення примусу властивостями права і правовим змістом і надає йому правової цінності, змінює якість самого державного примусу [193, с. 14].

Характерним для правового примусу є його соціальне призначення, яке полягає не в тому, щоб імперативно корегувати поведінку громадян, а в тому, щоб створити ефективну взаємодію між особою, суспільством та державою. Зазначена взаємодія відбувається на горизонтальному рівні, за якого благополуччя окремої особи залежить від дії правового примусу на інших осіб, а також у вертикальних відносинах, коли обов'язок підкорення праву є основою суспільної ієрархії.

Подібне сприйняття примусу характерні для наукових робіт С. В. Лелявіна: примус – це встановлений правовими приписами фізичний, психічний, майновий, організаційний, владний вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особистість і організації, що втілюється у комплексі заходів, які забезпечують необхідну поведінку підвладних суб'єктів [127, с. 7].

При аналізі реалізації впливу примусу на індивідів цілком виправданим є проведення аналогії з розглянутим вище динамічним станом правового примусу. На нашу думку, більш доречним є позначення цього феномену як комунікативного аспекту правового примусу, що полягає у реалізації правових можливостей, які втілюються у впливі певних ідей, правил і обмежень на особистість.

Зауважимо, що, в залежності від форми примусу, наявності факту порушення права, комунікативний аспект реалізується у два способи:

- постійно, шляхом ідеологічного свідомого впливу на нормативно-правові установки особи; такий спосіб можливо визначити як пасивний, адже реального примусу не відбувається, однак в свідомості суб'єкта формується відповідне правосприйняття дійсності, що виконує окремі функції примусу (наприклад, превентивну, виховну тощо);

- реалізація владних повноважень, закріплених у правових нормах із використанням спеціальних засобів впливу.

Однак, комунікативний аспект не обмежується реалізацією заходів примусу; на нашу думку це лише один зі способів реалізації впливу на свідомість індивідів. Зауважимо, що в цьому і полягає класичне протиріччя між функціональним підходом до правового примусу та нашим дослідженням, що полягає у ролі об'єкту пізнання у процесі становленні правової поведінки людини.

З цією метою доречно звернутись до однієї з основних ознак примусу, на яку посилається більшість науковців. На їх думку, за своєю психомотиваційною природою державний примус має ознаки конфлікту між державною волею, вираженою в праві, та індивідуальною волею осіб, які порушують правові приписи. Примус є актом зовнішньої психічного, фізичного або організаційного впливу на свідомість, волю і поведінку суб'єкта [184, с. 11].

При осмисленні наведеної ознаки викликає питання правомірності вживання терміну «конфлікт» стосовно природи правового примусу. Зауважимо, що С. В. Бобровник визначає правовий конфлікт як стан двостороннього зв'язку суб'єктів, який заснований на правовому протиріччі, що характеризується порушенням або перешкодою в реалізації ними своїх інтересів і є причиною розвитку або кризи суспільних відносин [194, с. 29]. Акцентуємо увагу, що правовий конфлікт виникає лише у зв'язку з порушенням або перешкоджанні у реалізації права.

Звичайно, що у певних випадках в основі застосування заходів примусу дійсно лежить конфлікт. Однак, пов'язуючи примус виключно з протидією

правопорушенням, з його змісту виключається превентивно-мотиваційний вплив, що реалізується у формі допущення можливості відповідальності, усвідомлення необхідності дотримання норм права з метою недопущення правового нігілізму та анархії, що обов'язково матиме несприятливі наслідки для суб'єкта тощо. Вважаємо, що в призмі сучасних концепцій правової держави, демократизму та пріоритету прав та свобод людини, необхідно звернутись до класичного розуміння примусу, який ще в дорадянський період розглядався не в контексті його застосування з метою протидії правопорушенням, а як свідоме сприйняття можливості його застосування. Так, М.І. Коркунов зазначав: «Можливо, визнаючи примус істотною ознакою права, розуміють це не так, щоб кожна конкретна правова вимога у всіх випадках, за всяких фактичних умов могла бути примусово здійснена, а лише у тому, що всяке право «взагалі», «за нормального порядку речей», здатне бути здійснено примусовим шляхом. Отже, тут йде мова не про фактичну, конкретну можливість примусу, а лише про загальну, гіпотетичну, ідеальну. Якщо так, то вже недоцільно стверджувати, що кожне право може бути примусово здійснено. Слід сказати лише, що у відношенні кожного права повинна існувати можливість примусового його здійснення» [195, с.99-100].

Подібні погляди спостерігаються і в класичних працях європейських юристів та філософів. Наприклад, видатний філософ І. Кант вважав, що право спирається на принцип можливості зовнішнього примусу – права на примус. При цьому під «правом на примус» розглядається не право сили, а можливість апелювати до влади та притягнути її силу для захисту свого інтересу (індивід звертається не до примушуючої організації безпосередньо, а до правосуддя) [196, с.174- 176].

Наведені тези узагальнюють традиційне для юриспруденції сприйняття предмету цього дослідження. Підсумуємо, що правовий примус не завжди ґрунтується на конфлікті і не має характеру протиріччя волі суб'єкта та правового припису. Натомість, істотну роль у виконанні покладених на цей інститут завдань відіграє пасивний спосіб впливу, який полягає в інтеграції

правових ідей та принципів у нормативно-правові установки суб'єктів. В цілому ж, комунікативний аспект правового примусу не обмежується імперативним забезпеченням дії норм права, а сприяє належній реалізації відносин між громадянами, суспільством та державою на усіх рівнях.

Розглянуті вище нормативний та комунікативний аспект певним чином кореспондують з концепцією статичного та динамічного станів примусу. На думку абсолютної більшості науковців, ці дві стадії вичерпують механізм застосування правового примусу. Не піддаючи сумніву усі наведені вище погляди, теорії та концепції, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на третьому та досі недослідженому аспекті примусу – його участі в механізмі правової поведінки.

В процесі детермінації правової поведінки особа неодмінно враховує ряд суттєвих факторів, які мають відносно сталий характер – необхідність дотримання норм права, можливість застосування санкцій, а також планує свої дії у відповідності до закріплених у нормах права рекомендаціях. Усе зазначене вище є проявом дії правового примусу в механізмі правової поведінки. Тобто, в цьому контексті ми можемо стверджувати про наявність третього аспекту правового примусу, який характеризує його безпосередню участь у механізмі прийняття юридично значущих рішень. Це явище пропонується розглядати як його психологічний аспект.

Загальновідомо, що поведінка суб'єкта права формується під дією зовнішніх факторів, погроз, стимулів та ін., які сприймаються крізь призму внутрішніх установок, мотивацій, переваг і цілей особистості. Відповідно, для впливу на дії особи, правовий примус має брати участь у такому механізмі. Логічно припустити, що в самому механізмі правової поведінки існує певний елемент – психологічна проекція, свідомий аналог примусу.

На нашу думку, такий елемент має відповідати наступним критеріям:

- стабільність, адже примус присутній у всіх правових відносинах (особа завжди пам'ятає про необхідність дотримання права, навіть якщо в конкретному випадку вона не має намір виконувати цю вимогу);

- універсальність, що означає можливість примусу бути присутнім у різних формах і способах впливу і застосовуватись до усіх можливих правовідносин.

Розглянувши структуру механізму правової поведінки, ми прийшли до висновку, що примус формує у свідомості індивідів стійкі правові переконання та орієнтації у формі нормативно-правової установки, тобто готовності до реалізації поведінки, фіксованого в психіці людини прийнятого рішення дотримуватися певного правового регламенту поведінки.

Для всебічного осмислення впливу примусу на правову поведінку індивідів, необхідно розглянути це явище з позицій суміжних суспільствознавчих наук. Так, у психології примус є методом впливу, який забезпечує здійснення дій людьми всупереч їх волі, в інтересах особи, що примушує. Необхідність в примусі виникає при суперечливості прагнень двох суб'єктів, з яких один наказує виконання своєї вимоги іншому. Якщо порушена воля особи, що примушує, то вона реалізує можливість впливу на моральну, майнову, фізичну сферу іншої особи. В свою чергу, соціологічна наука розглядає примус як метод впливу, за допомогою якого відповідно до встановлених соціальних норм можуть припинятися асоціальні, чи не бажані для суспільства вчинки людини, обмежуватися свобода вибору варіантів поведінки [193, с. 10].

Як бачимо, досить поширеною ознакою примусу є здійснення ним обмеження волі індивіда. Наприклад, П. В. Демидов в результаті комплексного аналізу різних наукових поглядів щодо питання змісту поняття «примус» дійшов до висновку, що сутність примусу складає його вплив на волю примушуємої особи. Такий вплив різними дослідниками визначається як підпорядкування волі, або ж її придушення. Однак, на думку того ж автора, примус в загальному сенсі може розглядатися як зняття індивідуальної волі особи [190, с.10]. На нашу думку, такі твердження не відображають цілісну сутність правового примусу.

Волею є внутрішній намір особи, спрямований на реалізацію певної правової мети, психічне регулювання поведінки особи, що полягає в детермінованому та мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів та докладанні зусиль для їх здійснення. Отже, внутрішня воля полягає у формуванні мотиву, уявленні про правову мету правочину, прагненні її досягнення, обранні способу для цього. Чіткіше визначено це таким чином: процес формування волі людини, спрямований на вчинення правочину, проходить три стадії: виникнення потреби та усвідомлення способів її задоволення; вибір способу задоволення потреби; прийняття рішення про вчинення правочину [197, с. 241].

І. П. Жаренов розглядає процес примусу як зняття самостійності індивідуальної волі. Зняття волі здійснюється фізичним або психічним впливом на підвладного суб'єкта. При цьому державна сила об'єктивує волю пануючого суб'єкта і нав'язує її підвладному, допускаючи використання насильства як виключно необхідного елемента. Сутність примусу полягає у впливі на волю підвладного суб'єкта з метою її зміни і орієнтації на соціально необхідну поведінку. Цим визначається його соціальна цінність [183, с. 9].

Отже, на перший погляд, під терміном «обмеження волі» розуміється вплив на свідомість індивіда, в результаті якого певні моделі поведінки, що не відповідають правовим приписам, виключаються з можливих варіантів. Однак, на нашу думку, таке тлумачення не кореспондується з процесом детермінації правової поведінки та ролі примусу в ньому.

Як було з'ясовано, примус приймає участь у механізмі правової поведінки у формі нормативно-правової установки. Подібно до інших елементів цього процесу, примус є одним з інформаційних складових, на підставі якого формується цілісне відображення дійсності у свідомості індивіда. Примус несе в собі інформацію щодо правового розпорядження по відношенню до конкретних дій та опосередковано визначає такий фактор як усвідомлення та страх перед потенційною можливістю настання правової відповідальності.

При цьому, основним, на нашу думку, стимулятором правомірності поведінки є саме усвідомлення невідворотності настання відповідальності. Як стверджує П.В. Глаголев, в умовах формування правової держави відбувається еволюційне зближення мети юридичної відповідальності з принципом невідворотності покарання, що підсилює юридичну природу розглядуваного феномена. Мета юридичної відповідальності через завдання не тільки відбивається, а й перебуває в органічному взаємозв'язку з функціями – каральною, відновною, регулятивною, превентивною та виховною. У той же час функції юридичної відповідальності зумовлюють і гарантують реалізацію забезпечення державного примусу, що виявляється у невідворотності покарання правопорушників, а також у відновленні порушеного права конкретного суб'єкта правових відносин [198, с. 7]. Автор зосереджує увагу саме на змістовному зв'язку принципу невідворотності покарання із юридичною відповідальністю в аспекті її функцій. Наведені думки підтверджуються і цим дослідженням, адже зазначений принцип є суттєвим фактором правової поведінки, через вплив якого і здійснюються вище визначені функції.

Водночас, жодний з цих впливів не може вважатись таким, що має визначальне значення на модель поведінки; як було обґрунтовано в попередніх підрозділах, будь-який елемент механізму може бути перевищений протилежно спрямованими факторами. Наприклад, вчинюючи правопорушення, особа цілком усвідомлює протиправність своїх дій, сприймає факт державного примусу не здійснювати такі дії, однак інші нормативно-правові установки, соціальні та психологічні передумови, набули більшого пріоритету і в результаті обумовили модель поведінки.

Таким чином, недоречно вести мову про примус як засіб обмеження волі; доцільніше, на нашу думку, розглядати його як інструмент інтеграції в свідомість індивідів політико-правових ідей щодо доцільного, допустимого та забороненого, змісту правових приписів та можливості настання несприятливих наслідків у разі їх порушення.

Таким чином, у формі нормативно-правової установки ми визначаємо психологічний аспект правового примусу, який є його кінцевою формою. Саме через психологічний аспект здійснюється корегування поведінки суб'єктів, превентивний, запобіжний, стимулюючий та інші форми впливу правового примусу.

Розглянуті у цьому підрозділі наукові концепції та погляди обумовлюють наступні висновки.

Класичний підхід до правового примусу як засобу адміністративного впливу на громадян та забезпеченні дії права істотно обмежує дослідницький потенціал цього об'єкту.

Встановлено, що правовий примус доцільно розглядати у сукупності його нормативного, комунікативного і психологічного аспектів. Нормативний аспект характеризує об'єктивну форму буття примусу – в нормативно-правових актах, принципах законодавства, інших інструментах владного впливу. Комунікативний аспект полягає у здатності доносити до індивіда певну ідею, обмеження чи іншу форму інформації, яка, втілюючись в індивідуальних установках особи бере участь у механізмі правової поведінки. Психологічний аспект є способом, в який особа свідомо сприймає правовий примус та через який відбувається його вплив на становлення правової поведінки суб'єкта.

Обґрунтовано, що лише за урахування усіх трьох проявів правового примусу можливо охарактеризувати його правову природу та здатність впливати на активність суб'єктів.

Висновки до Розділу 2

В результаті теоретико-правового аналізу категорії механізму правової поведінки, було обґрунтовано наступні висновки.

1. Сформульовано авторське визначення механізму правової поведінки як процесу впливу факторів зовнішнього середовища та особистих переконань на свідомість індивіда, та водночас як узгодження в свідомості індивіда інформаційного та стимулюючого впливу факторів, мотивів, цілей та установок, які характеризуються суперечливістю, належать до правової або соціальної сфер, мають об'єктивну та суб'єктивну форми, за результатом якого формується компроміс, що виконує роль вольового обґрунтування та усвідомлення індивідом мети і значення власної поведінки.

2. Встановлено складові елементи механізму правової поведінки. Доведено, що основним елементом такого механізму є фактор правової поведінки як об'єкт правової, соціальної дійсності чи психологічного явища, що впливає на детермінацію правової активності індивіда. Фактори поділяються на: об'єктивно-правові, що належать до правової системи, існують поза волею суб'єкта як елемент соціальної і правової реальності і які сприймаються як факти (норми права, законність); суб'єктивно-правові, що характеризують сприйняття особою правової дійсності (психологічні фактори, переконання, воля, правосвідомість, правова культура, усвідомлення відповідальності); та соціальні, які характеризують вплив суспільного простору на становлення правової поведінки індивіда (економічні, політичні, соціальні, культурні).

3. Для оцінки ролі та ефективності дії факторів правової поведінки запропоновано застосовувати критерій значущості як оціночної категорії, що характеризує значення та роль впливу об'єктивно-правових, суб'єктивно-правових та соціальних факторів на становлення правової поведінки індивіда, в тому числі її відповідності праву.

4. Визначено, що реалізація особою власної поведінки здійснюється у відповідності до сформованої в її свідомості моделі, яка є свідомим

відображенням результату механізму правової поведінки. Критеріями визначення характеру конкретної моделі правової поведінки є: оцінка поведінки в залежності від суспільних стандартів, відповідність правовим нормам; особливі умови, визначені в законодавстві, що відносять поведінкову модель до певного виду всупереч її протиправності чи суспільній небезпечності.

5. Запропоновано новий підхід до наукового осмислення явища правової поведінки, в основу якого покладається її дихотомічний характер, а саме реалізація правової поведінки у двох її основних видах – правомірному та неправомірному. Лише завдяки логічним протиріччям та внутрішнім зв'язкам цих видів поведінки утворюються критерії належної та допустимої поведінки, правомірного та протиправного тощо.

6. При дослідженні видів правової поведінки та її механізмів було встановлено, що механізм неправомірної поведінки відповідає тим же закономірностям детермінації, що чинні для правової поведінки та визначається як складний, комплексний та багатоетапний процес, в який залучено соціальні, правові, психологічні чинники та фактори, що містять негативний зміст, формуючи в свідомості індивіда відповідну модель поведінки; характерним для цих явищ є певний ціннісний елемент, тобто смислове значення для суб'єкта. Фактори детермінації неправомірної поведінки є негативним, однак невід'ємним елементом соціальної системи, які не лише впливають на механізм становлення активності індивідів, а і характеризує саме суспільство, якість його існування та процеси, що відбуваються в ньому.

ВИСНОВКИ

У висновках міститься теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що полягає у розкритті поняття, сутності, природи, структури, ефективності механізму правової поведінки. Основними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. Історіографічний огляд парадигми пізнання правової поведінки підтвердив зацікавленість у цьому напрямку пізнанні дослідників від Античності до сьогодення. Роль суспільно-корисної поведінки індивідів усвідомлювали ще в прадавніх цивілізаціях. Кожна історична епоха характеризувалась своїм розумінням правової поведінки. Поняття «правова поведінка» не існувало до ХХ ст., а дослідження, що проводились у цій сфері мали переважно характер світоглядних концепцій чи політичних доктрин. Актуалізація наукового пізнання в цьому напрямку відбулась в другій половині 60-х р. ХХ ст. Завдяки сформульованому підґрунтю у працях вчених радянської доби, правова поведінка визначилась як самостійний напрям правового пізнання. Сучасна юриспруденція спрямовує свій пізнавальний потенціал в першу чергу на такі аспекти правової поведінки, такі як правопорушення, правова соціалізація та ін. На тлі цієї тенденції все актуальнішими стають питання механізму правової поведінки як сукупності факторів, що визначають правову активність суб'єкта.

2. Запропоновано авторське визначення правової поведінки як логічно упорядкованого стандарту соціально-значущої поведінки, що характеризується специфічним складом, наявністю правового елементу та обумовленістю соціальними, правовими та психологічними факторам, які впливають на характер поведінки, її відповідність правовим приписам та очікуваним результатам.

3. Правова поведінка характеризується через її окремі складові, до яких належать: суб'єкт – фізична особа чи група осіб, що знаходяться у стані свідомого сприйняття дійсності та свободи волі; суб'єктивна сторона –

внутрішні мотиви та переконання суб'єкту, які стали передумовою правової поведінки та передбачення суб'єктом бажаних та допустимих правових наслідків; об'єкт – предмети, процеси та явища соціальної дійсності, існування чи статус яких визначається правом; об'єктивна сторона – юридично значущі дія чи бездіяльність, правові наслідки поведінки; причиново-наслідковий зв'язок між діями та наслідками, правовий нагляд з боку держави, комунікативний зміст поведінки.

4. Комунікативний характер правової поведінки полягає у її призначенні до встановлення змістовного зв'язку між особистістю, суспільством та державою як основними суб'єктами в соціальній системі; при цьому правова поведінка є матеріальним виразом наміру особи застосувати норми права, про що особа заявляє усім зацікавленим в цьому суб'єктам своїми діями.

5. Механізм правової поведінки визначається як процес впливу факторів зовнішнього середовища та особистих переконань на свідомість індивіда, та водночас як узгодження в свідомості індивіда інформаційного та стимулюючого впливу факторів, мотивів, цілей та установок, які характеризуються суперечливістю, належать до правової або соціальної сфер, мають об'єктивну та суб'єктивну форми, за результатом якого формується компроміс, що виконує роль вольового обґрунтування та усвідомлення індивідом мети і значення власної поведінки.

6. Основним елементом механізму правової поведінки є фактор правової поведінки як об'єкт правової, соціальної дійсності чи психологічного явища, що впливає на детермінацію правової активності індивіда. Такі фактори поділяються на: об'єктивно-правові, що належать до правової системи, існують поза волею суб'єкта як елемент соціальної і правової реальності і які сприймаються як факти (норми права, законність); суб'єктивно-правові, що характеризують сприйняття особою правової дійсності (психологічні фактори, переконання, воля, правосвідомість, правова культура, усвідомлення відповідальності); та суспільні, які характеризують вплив соціального простору

на становлення правової поведінки індивіда (економічні, політичні, соціальні, культурні).

7. Для оцінки ролі та ефективності дії факторів правової поведінки застосовується критерій значущості як оціночної категорії, що характеризує значення та роль впливу об'єктивно-правових, суб'єктивно-правових та соціальних факторів на становлення правової поведінки індивіда, в тому числі її відповідності праву.

8. Реалізація особою власної поведінки здійснюється у відповідності до сформованої в її свідомості моделі, яка є свідомим відображенням результату механізму правової поведінки. Критеріями визначення характеру конкретної моделі правової поведінки є: оцінка поведінки в залежності від суспільних стандартів, відповідність правовим нормам; особливі умови, визначені в законодавстві, що відносять поведінкову модель до певного виду всупереч її протиправності чи суспільній небезпечності.

9. Правова поведінка має дихотомічний характер, що реалізується у двох її основних видах – правомірній та неправомірній поведінці. Лише завдяки логічним протиріччям та внутрішнім зв'язкам цих видів поведінки утворюються критерії належної та допустимої поведінки, правомірного та протиправного тощо.

10. Механізм неправомірної поведінки відповідає тим же закономірностям детермінації, що чинні для правової поведінки та визначається як складний, комплексний та багатоетапний процес, в який залучено соціальні, правові, психологічні чинники та фактори, що містять негативний зміст, формуючи в свідомості індивіда відповідну модель поведінки; характерним для цих явищ є певний ціннісний елемент, тобто смислове значення для суб'єкта. Фактори детермінації неправомірної поведінки є негативним, однак невід'ємним елементом соціальної системи, які не лише впливають на механізм становлення активності індивідів, а і характеризує саме суспільство, якість його існування та процеси, що відбуваються в ньому.

11. Правовий примус є невід’ємним елементом механізму правової поведінки. Його участь в детермінації поведінки доцільно розглядати у нормативному, комунікативному і психологічному аспектах: нормативний аспект характеризує об’єктивну форму буття примусу – в нормативно-правових актах, принципах законодавства, інших інструментах владного впливу; комунікативний аспект полягає у здатності доносити до індивіда певну ідею, обмеження чи іншу форму інформації, яка, втілюючись в індивідуальних установках особи бере участь у механізмі правової поведінки; психологічний аспект є способом, в який особа свідомо сприймає правовий примус та через який відбувається його вплив на становлення правової поведінки суб’єкта.

12. Невід’ємним елементом механізму правової поведінки є правовий примус, який не обмежується традиційний для правової науки сприйняттям його інструментом пригноблення волі суб’єктів. Примус існує як повноцінний елемент соціальної системи, що забезпечує її сталість, належний рівень функціонування, сприяє взаємодії суспільних інституцій, стимулює суб’єктів до орієнтування на правові приписи у своїй поведінці та забезпечує реалізацію комунікативної функції правової поведінки.

13. Правовий примус розглядається у сукупності його нормативного, комунікативного і психологічного аспектів. Нормативний аспект характеризує об’єктивну форму буття примусу – в нормативно-правових актах, принципах законодавства, інших інструментах владного впливу. Комунікативний аспект полягає у здатності доносити до індивіда певну ідею, обмеження чи іншу форму інформації, яка, втілюючись в індивідуальних установках особи бере участь у механізмі правової поведінки. Психологічний аспект є способом, в який особа свідомо сприймає правовий примус та через який відбувається його вплив на становлення правової поведінки суб’єкта.

Список використаної літератури

1. Омельчук О. М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Олег Миколайович Омельчук. – Хмельницький: Хмельниц. ун-т упр. та права, 2012. – 383 с.
2. Першиц А. И. Проблемы нормативной этнографии / А. И. Першиц / Исследования по общей этнографии. – М. : Наука, 1979. – 350 с.
3. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність / Т. О. Чепульченко // Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць. – 2010. – № 1 (5). – С. 137 – 142.
4. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи як особливий вид людської діяльності у світлі новітніх наукових студій та філософем / Ю. О. Козенко // Вісник Академії митної служби України. Серія «Право». – 2011. – № 2. – С. 22– 26.
5. История государства и права зарубежных стран: учебник для студ. юрид. вузов и факультетов / [под ред. О.А. Жидкова, Н.А. Крашенинковой]. – Москва: НОРМА., 1997 –. – Ч.1. – 1997. – 480 с.
6. Новейший философский словарь / [сост. и глав. науч. ред. А. А. Грицанов]. – 3-е изд., исправл. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
7. Мінц М. О. Погляди на злочинність у Античні часи / М. О. Мінц // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». – 2010. – Т. 146, № 133. – С. 31– 34.
8. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. – 420 с.
9. Козенко Ю. О. Поведінка особи: історико-правове узагальнення / Ю.О. Козенко // Держава і право. – 2011. – Вип. 51. – С. 121 – 126.
10. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / Сергей Иванович Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.

11. Козлихин И. Ю. История политических и правовых учений. Новое время: от Макиавелли до Канта: курс лекций / Игорь Юрьевич Козлихин. – 2-е изд., доп. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2002. – 382 с.
12. Кант И. Метафизика нравов в двух частях : сочинения в шести томах / [под общей редакцией В.Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т.И. Ойзермана]. – М. : «Мысль», 1965 – . – Т. 4. Ч. 2. – 1965.– 478 с.
13. Терехова Л.В. Концепція суспільного договору як філософська основа правових ідей Чезаре Беккарія / Л. В. Терехова // Порівняльно-аналітичне право: електронне наукове видання. – 2013. – № 2. – С. 383–385.
14. Козенко Ю. О. Феномен правової поведінки особи: спроба парадигмального осмислення / Ю. Козенко // Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи): статті учасників восьмого Міжнародного «круглого столу» (м. Львів, 7– 8 грудня 2012 року). – Львів: Галицький друкар, 2013. – С. 245 – 256.
15. Торндайк Э. Основные направления психологии в классических трудах. Бихевиоризм / Едвард Ли Торндайк, Джон Б. Уотсон. – М.: ООО «Издательство АСТ– ЛТД», 1998. – 704 с.
16. История политических и правовых учений : учебник для вузов / [под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца]. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма. – М., 2004. – 944 с.
17. Иванов Е. А. Социальная философия для юристов. Очерк истории : учебн. пособ. для студ. юрид. вузов и ф-тов / Евгений Акимович Иванов. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 904 с.
18. Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник / [за заг. ред. В. А. Андрущенко, М. І. Горлача]. – К. – Х. : Рубікон, 1997. – 398 с.
19. Социальная психология. Хрестоматия : учеб. пособие для студентов вузов / [сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая]. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 475 с.

20. Козырев Г. И. Социальное действие, взаимодействие, поведение и социальный контроль / Г. И. Козырев // Социологические исследования. – 2005. – № 8. – С. 124– 129.
21. Козенко Ю. О. Аналіз соціального феномена поведінки особи: сучасна юридична концепція / Ю. О. Козенко // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 211 – 218.
22. Ковальчук О. М. Теорія права у працях вчених Київського університету (XIX – початок XX століття) : монографія / Олександр Михайлович Ковальчук. – К. : Юрінком Інтер, 2009. – 192 с.
23. Бледный С. Н., История правопознания: психологическая теория права Л. И. Петражицкого. / С. Н. Бледный, М. А. Волкова. – Москва: Ибрис – Пресс, 2004. – 247 с.
24. Жуков В. Н. Право как ценность / В. Н. Жуков // Государство и право. – Москва, 2010. – № 1. – С. 21 – 34.
25. Тюрина Н. И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Н. И. Тюрина. – Саратов, 2003. – 28 с.
26. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности / Виталий Васильевич Оксамытный. – К. : Наукова думка, 1985. – 175 с.
27. Оксамытный В.В. Правовое воспитание – важный фактор социальной активности личности / Виталий Васильевич Оксамытный. – К. : Наук. Думка, 1979. – 231 с.
28. Кирилук Т. Ю. Правова поведінка як юридична категорія та явище правової дійсності / Кирилук Т. Ю. // Держава і право. Юрид. і політ. науки : збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 43. – С. 100 – 105.
29. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение : норма и патология / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

30. Лещенко А. В. Право як ціннісно-нормативна основа правової поведінки / А. В. Лещенко // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 64. – С. 185–194.
31. Теория государства и права : курс лекций / [под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько]. – М. : Юристъ, 2006. – 768 с.
32. Алексеев С. С. Теория государства и права : учеб. пособ. для вузов / [под ред. Сергея Сергеевича Алексеева]. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2001. – 757 с.
33. Теория государства и права : учеб. для вузов / [под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова]. – 2-е изд., изм. и доп. – М. : Норма, 2003. – 616 с.
34. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / Ольга Федорівна Скакун. – К. : Алерта, 2009. – 520 с.
35. Тарахонич Т. І. Поведінка у сфері права: поняття, ознаки, види / Т. І. Тарахонич // Правова держава. – 2007. – Вип. 17. – С. 53–59.
36. Ратинов А.Р. Правовая психология и преступное поведение: теория и методология исследования / А. Р. Ратинов, Г. Х. Ефремова. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1988. – 253 с.
37. Социалистическое право, сознание и поведение личности / [М. Т. Баймаханов, А. У. Бейсенова, К. С. Биржанова, Д. А. Булгакова и др.; отв. ред. Баймаханов М.Т.] – Алма-Ата: Наука КазССР, 1988. – 238 с.
38. Legal Culture and Legal Consciousness [Електронний ресурс]: International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences. – New York, 2001. – Режим доступу: <http://web.mit.edu/ssilbey/www/pdf/iesbs.pdf>.
39. Friedman L. M. The Legal System: A Social Science Perspective / Laurence M. Friedman. – New York, Russell Sage Foundation, 1975. – 338 p.
40. Solum L. B. The Positive Foundations of Formalism: False Necessity and American Legal Realism / Lawrence B. Solum // Harvard Law Review. – 2014. – Vol. 127, No. 8. – P. 2464–2497.

41. Васильев С. В. Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права / С. В. Васильев // Університетські наукові записки: Хмельниц. ун-т управ. та права. – 2013. – № 3 (47). – С. 123 – 128.
42. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования / Георгий Петрович Щедровицкий. – М. : Знание, 1964. – 48 с.
43. Попов П. В. Методологические основы научного познания / П. В. Попов. – М. : «Высшая школа», 1972. – 272 с.
44. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Джангир Аббасович Керимов. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
45. Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Гавриил Харитонович Попов. – М. : Экономика, 1970. – 208 с.
46. Чухно А. А. Диалектическая философия и методы экономической теории / А. А. Чухно // Экономическая теория. – 2006. – № 4. – С. 3 – 15.
47. Костицкий М. В. Деякі питання методології юридичної науки / М. В. Костицкий // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 3 – 11.
48. Кельман М. С. Юридична наука : проблеми методології / Михайло Степанович Кельман. – Т. : Терно-граф, 2011. – 491 с.
49. Дудченко В. В. Сучасне бачення методології юридичної науки / В. В. Дудченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 62. – С. 734–736.
50. Пивоев В. М. Философия и методология науки: учебное пособие для магистров и аспирантов / В. М. Пивоев. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2013. – 320 с.
51. Новиков А.М. Методология научного исследования. / А.М. Новиков, Д.А. Новиков. – М. : Либроком. – 280 с.
52. Илларионов С.В. Теория познания и философии науки / С.В. Илларионов. – М., «Российская политическая энциклопедия», 2007. – 536 с.
53. Кутько В. В. Методологические принципы формирования понятийного строя теории юридического процесса: автореф. дис. на соискание учен. степени

- канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Виктория Васильевна Кутько. – Белгород, 2013. – 24 с.
54. Крижанівський А. Ф. Феноменологія правопорядку: поняття, виміри, типологія / Анатолій Федорович Крижанівський. – О. : Фенікс, 2006. – 196 с.
55. Козлов В.А. Проблемы предмета и методологии общей теории права / Козлов В.А. – Л. : Наука, 1989. – 186 с.
56. Бобровник С.В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія / Світлана Василівна Бобровник. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2011. – 384 с.
57. Честнов И. Л. Принцип диалога в современной теории права: проблемы правопонимания: дисс. ... доктора юрид. наук. : 12.00.01 / Илья Львович Честнов. – СПб., 2002. – 598 с.
58. Бобровник С. В. Антрополого-коммуникативный подход к анализу правового компромисса / С. В. Бобровник // Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. – 2012. – Вып. № 4 (52). – С. 11– 19.
59. Тарахонич Т. І. Методологічні аспекти дослідження правового регулювання / Т. І. Тарахонич // Держава і право. – 2009. – Вип. 45. – С. 20 – 26.
60. Честнов И. Л. Современные типы правопонимания: феноменология, герменевтика, антропология и синергетика права / Илья Львович Честнов. – СПб.: С.-Петербургский гос. ун-т, 2002. – 285 с.
61. Бобровник С. В. Антрополого-коммуникативный подход как важный аспект исследования компромисса та конфлікту в сучасному праві / С. В. Бобровник // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2012. – Вип. № 12. – С. 12 – 15.
62. Пучков О. А. Антропологическое постижение права: монографія / Олег Александрович Пучков. – Екатеринбург: Уральская гос.юрид. академия, 1999. – 383 с.

63. Бобровник С. В. Антрополого-комунікативний метод як засіб пізнання компромісу і конфлікту у трансидентній та іманентній складовій права / С.В. Бобровник // Правова держава. – 2010. – Вип. 21. – С. 121 – 130.
64. Мережко А. А. Юридическая герменевтика и методология права / А. А. Мережко // Пробл. філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 159 – 162.
65. Сайфуліна Ю. В. Феноменологічний підхід щодо розуміння права / Ю. В. Сайфуліна // Право і суспільство. – 2012. – N 1. – С. 40 – 44.
66. Мірошниченко М. І. Відношення понять «системи права» та «правової системи» синергетичний аналіз / М. І. Мірошниченко // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. Правознавство. – 2003. – Вип. 187. – С. 34 – 35.
67. Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова]. – Одеса: Фенікс, 2012. – 488 с.
68. Теорія управління органами внутрішніх справ : підручник / [за ред. канд. юрид. наук Ю.Ф. Кравченка]. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 702 с.
69. Львова О. Л. Поняття та підходи до порівняльного аналізу державно-правових явищ : навч. посібник / [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Юрид. думка, 2012 – 492 с.
70. Сырых В.М. Метод правовой науки (основные элементы, структура) / Владимир Михайлович Сырых. – М. : Юридическая литература, 1980. – 176 с.
71. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія : навчальний посібник [Електронний ресурс] / Гусарев С. Д. – К. : Знання, 2005. – 655 с. – Режим доступу : <http://westudents.com.ua /glavy/ 74593-8-metodologchn-pdhodi-yurisprudents.html>.
72. Подорожна Т. С. Місце і роль порівняльно-правового методу в методології конституційного процесу / Т. С. Подорожна // Часопис Київського університету права – 2012. – Вип. 3. – С.108 – 112.

73. Геня Б. О. Аксіологічний підхід як основа деонтологічних досліджень / Б. О. Геня // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6 – 1(1). – С. 9 – 11.
74. Нерсисянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости / В. С. Нерсисянц // Проблемы ценностного подхода в праве : традиции и обновление. – М. : 1996. – С. 4 – 11.
75. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / Олена Василівна Кустовська – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.
76. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / І. М. Рассоха. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 76 с.
77. Методи наукових досліджень : навч. посібник. / А. І. Грабченко, В. О. Федорович, Я. М. Гаращенко. – Х. : НТУ «ХП», 2009. – 142 с.
78. Радугин А. А. Социология : курс лекций / А. А. Радугин, К. А. Радугин. – 3-е изд., перераб. и дополн. – М. : Центр, 2000. – 218 с.
79. Козенко Ю. О. Правова поведінка особи: аксіологічно-нормативна детермінація: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Ю. О. Козенко. – Л., 2012. – 200 с.
80. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Ян Щепанский. – М. : Изд. «Прогресс», 1969. – С. 85
81. Спивак В. А. Организационное поведение и управление персоналом / В. А. Спивак. – СПб., 2000. – С. 52, 53.
82. Мнацаканян М. О. Социальное поведение, социальные общности, социальная реальность (О природе предмета социологической науки) / Мкртич Оганесович Мнацаканян // Социологические исследования. – 2003. – № 2. – С. 21 – 28.
83. Полонка І. А. Генезис юридичної думки на ознаки правової поведінки / І. А. Полонка // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – Вип. 5. Т. 1. – С. 62 – 67.

84. Алексеев С. С. Теория государства и права / С. С. Алексеев, С. И. Архипов. – М. : Норма, 1998. – 456 с.
85. Сырых В. М. Проблемы теории государства и права: учебник / [под ред. В. М. Сырых]. – М. : Эксмо, 2008. – 528 с.
86. Бобылев А.И. Правовое поведение и его виды / А. И. Бобылев // Право и государство : теория и практика. – 2009. – № 4. – С. 6 – 12.
87. Пьянов Н.А. Правовое поведение: понятие и виды / Н. А. Пьянов // Сибирский юридический вестник. – 2004. – № 4. – С. 11 – 14.
88. Копейчиков В. В. Правознавство: підручник [Електронний ресурс] / В. В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с. – Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua/Book/BookPravothnavstvo/Glava3/R1G3par9.htm>
89. Галустян Н. В. Правовая активность личности в механизме формирования социально–полезного поведения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Наталья Васильевна Галустян. – Ростов-на-Дону, 2005. – 26 с.
90. Сырых В. М. Теория государства и права / В.М. Сырых. – 5-е изд., стереотип. – М. : Юстицинформ, 2006. – 703 с.
91. Нурпеисов Е. К. Механизм формирования правомерного поведения личности: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Е. К. Нурпеисов. – М., 1980. –15 с.
92. Касьянов В.В. Социология права [Електронний ресурс] / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 480 с. – Режим доступу: <http://www.alleng.ru/d/sociol/soc044.htm>
93. Теорія держави і права / [Гіда Є. О., Білозьоров Є.В., Завальний А.М.; за заг. ред. Є.О. Гіди]. – К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 576 с.
94. Фомичева Л. Н. Современная концепция правового поведения личности : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01

- «Теория и история права и государства; история политических и правовых учений» / Любовь Николаевна Фомичева. – М., 1994. – 27 с.
95. Копейчиков В. В. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник / В. В. Копейчиков – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 368 с.
96. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон № 2341–III від 05.04.2001. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print> 1418031827899072
97. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс] : Закон № 435–IV від 16.01.2003. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print> 1418031827899072
98. Брокгауз Ф. Иллюстрированный энциклопедический словарь / Фридрих–Арнольд Брокгауз, Илья Ефрон. – М. : Из-во Эксмо, 2006. – 960 с.
99. Мухаев Р.Т. Теория государства и права/ Р. Т. Мухаев. – М. : «Издательство ПРИОР», 2002.– 464 с.
100. Балинська О. М. Семіотика права як філософсько-правова парадигма : дисс. ... доктора юрид. наук: 12.00.12 / Балинська Ольга Михайлівна. – Л., 2013. – 320 с.
101. Теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О.В. Петришина]. – Х. : Право, 2014. – 368 с.
102. Прусаков А. Д. Действие и бездействие как формы юридически значимого поведения : автореф. дисс. на соискание учен.степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Александр Дмитриевич Прусаков. – Саратов, 2008. – 32 с.
103. Фридмэн Л. Введение в американское право / Л. Фридмэн. – М. : Прогресс, 1993. – 286 с.
104. Зайчук О. В. Теорія держави і права : академічний курс / [за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко]. – К., Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
105. Гусарев С. Д. Основы держави і права: навч. посіб. / С. Д. Гусарев, Р. А. Калюжний. – К.: Либідь, 1997. – 208 с.

106. Башук С. Г. Правомірна поведінка в структурі соціальної поведінки / С. Г. Башук // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 12 – 16.
107. Социальная психология : краткий очерк / [под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина]. – М. : Политиздат, 1975. – 319 с.
108. Жеругов Р. Вопросы правомерного поведения личности / Р. Жеругов // Правовое регулирование общественных отношений : материалы научной конференции аспирантов-юристов. – М. : Изд-во ИГиП АН СССР, 1977. – С. 18 – 25.
109. Рыбаков В. Формирование правомерного поведения лиц, осужденных к лишению свободы (Вопросы теории и практики) / В. Рыбаков, К. Толкачев, А. Хабибулин. – Уфа : Изд-во Уфим. ВШ МВД СССР, 1982. – 183 с.
110. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – М. : Прогресс, 1969. – 458 с.
111. Баранов В. М. Истинность норм советского права : проблемы теории и практики : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Баранов Владимир Михайлович. – Горький, 1990. – 420 с.
112. Маркарян Э.С. Философские проблемы деятельности / Э. С. Маркарян // Вопросы философии. – 1985. – № 5. – С. 85 – 86.
113. Нурпеисов Е. К. Механизм формирования правомерного поведения личности : дисс. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Нурпеисов Еркеш Калиевич. – М., 1980. – 196 с.
114. Ліфарева Н. В. Психологія особистості: навч. посіб. / Н. В. Ліфарева. – К.: Центр навч. л-ри, 2003. – 240 с.
115. Гарасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості : філософсько-правовий вимір: монографія / Тарас Зеновійович Гарасимів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2009. – 524 с.
116. Гойман В. И. Действие права (Методологический анализ) / Владимир Иванович Гойман. – Москва: Академия Министерства внутренних дел Российской Федерации, 1992. – 180 с.

117. Шагиева Р. В. Концепция правовой деятельности в современном обществе : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Розалина Васильевна Шагиева. – М., 2006. – 37 с.
118. Господарський кодекс України [Електронний ресурс] : Закон, Кодекс № 436–IV від 16.01.2003. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15/print1418031827899072>
119. Кульбач С. О. Правова активність працівників міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Сергій Олександрович Кульбач. – Київ, 2008. – 20 с.
120. Разметаєва Ю. С. Правова активність особи як складова правової культури / Ю. С. Разметаєва // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 3. – С. 253 – 255.
121. Казаков В. Н. Правомерное поведение и правопорядок : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Казаков Владимир Николаевич – М, 1999. – 194 с.
122. Зубко Г. Ю. Право як регулятор поведінки особи : основні наукові підходи / Г. Ю. Зубко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2013. – Вип. 5, Т. 1. – С. 41–43.
123. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве / Александр Васильевич Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2004. – 250 с.
124. Ніколаєнко С. І. Юридична психологія / С.І. Ніколаєнко, С. О. Ніколаєнко. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. – 145 с.
125. Балашова Е. Н. Взаимодействие потоков информации, влияющих на квалификацию юридически значимого поведения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Екатерина Николаевна Балашова ; – Саратов, 2006. – 26 с.

126. Кулапов В. Л. Теоретические основы государства и права : метод. рекомендации для повторения курса / В. Л. Кулапов. – 2-е изд., испр.и доп. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия», 2003. – 196 с.
127. Лелявин С. В. Поведение, не противоречащее правовым предписаниям, как основание государственного принуждения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Сергей Владимирович Лелявин. – Владимир, 2010.– 21 с.
128. Смирнов А. Р. Правосознание в механизме правомерного поведения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Александр Ростиславович Смирнов – Москва, 2004 – 24 с.
129. Молдован В.В. Правознавство: навчальний посібник / В. В. Молдован, Л. І. Чулінда. – 2-ге вид., перероб. та допов. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 184 с.
130. Никитин А. А. Маргинальное поведение личности как объект теоретико–правового исследования : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Александр Александрович Никитин –Саратов, 2006. – 26 с.
131. Маркова Н. А. Противоправное поведение в динамике общественного развития : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Наталья Александровна Маркова. – Владимир, 2012. – 26 с.
132. Хужин А. М. Невинное поведение в праве : общетеоретический аспект: автореф. дисс. на соискание учен. степени д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / Альфир Мисхатович Хужин. – Нижний Новгород, 2013 – 54 с.

133. Шульга А. М. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірна поведінка / А. М. Шульга // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 846 – 849.
134. Малиновский А. А. Злоупотребление правом / Малиновский А. А. – М. : МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.
135. Алтунина И. Р. Структура и развитие мотивов социального поведения : учеб. пособие / Инна Робертовна Алтунина. – М.: Изд-во МПСИ, 2006. – 101 с.
136. Михайлов О. Є. Кримінологія : навчальний посібник / Михайлов О. Є., Горбань А. В., Міщук В. В. – К. : «Знання», 2012. – 565 с.
137. Лебедева Е. Н. Механизм правового стимулирования социально-активного поведения : Проблемы теории и практики : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история правовых учений» / Елена Николаевна Лебедева. – Саратов, 2002. – 26 с.
138. Лукашева Е. А. Социалистическое правосознание и законность / Елена Андреевна Лукашева. – М. : Юрид. лит., 1973. – 344 с.
139. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика / Питирим Александрович Сорокин. – М. : «Астрель», 2006. – 1176 с.
140. Моль А. Теория информации и эстетическое восприятие / Абраам Моль. – М. : Мир, 1966. – 352 с.
141. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М.: Юридическая литература, 1978. – 191 с.
142. Кдлян Е. Л. Законность как фактор воздействия на правовое поведение личности : вопросы теории : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история правовых учений» / Елена Леоновна Кдлян. – М. : 2009. – 23 с.
143. Палазян А. С. Правовое поведение личности в условиях становления гражданского общества в современной России : дисс. ... кандидата юрид. наук : 09.00.11 / А.С. Палазян. – Ростов-на-Дону, 2000. – 133 с.

144. Крейдун Н. П. Нормативна регуляція поведінки особистості : психологічний аспект / Н. П. Крейдун // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Психологія. – 2010. – Вип.44. – С.81 – 82.
145. Касаткин С. Н. Правосознание как категория правоведения : теоретико-методологический аспект : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Сергей Николаевич Касаткин. – Казань, 2003. – 26 с.
146. Белканов Е.А. Структура и функции правосознания : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Евгений Александрович Белканов. – Екатеринбург, 1996. – 23 с.
147. Сальников В. П. Правовая культура : теоретико–методологический аспект : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Сальников В. П. – Л., 1990. – 402 с.
148. Смоленский М. Б. Правовая культура: опыт социокультурного анализа : монография / Смоленский М.Б. – Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ, 2002. – 224 с.
149. Гольцова О. Є. Соціальна цінність права в контексті меж сучасного правового регулювання / О.Є. Гольцова // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 3. – С. 51 – 54.
150. Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація / А.М. Колодій // Альманах права : науково-практичний юридичний журнал. – Київ, 2012. – Вип. 3. – С. 40 – 44.
151. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / Александр Георгиевич Спиркин. — М.: Изд-во политической литературы, 1972. – 303 с.
152. Максимова И. М. Правосознание как источник правового поведения личности : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / И.М. Максимова. – Нижний Новгород, 2005. – 22 с.
153. Рукавишников Д. В. Современные ценности и их влияние на правомерное поведение : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец.

- 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Рукавишников Даниил Валентинович. – Нижний Новгород, 2011. – 30 с.
154. Философия права : конспект лекций / [О. Г. Данильян, А. П. Дзедань, С. И. Максимов и др. ; под ред. О.Г. Данильяна]. – Харьков: Право, 2009. – 176 с.
155. Карташов В. Н. Введение в общую теорию правовой системы общества : текст лекций / Владимир Николаевич Карташов. – Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1995. – 137 с.
156. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности : теоретические и методологические проблемы : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.01 / Оксамытный Виталий Васильевич. – К., 1990 – 374 с.
157. Фролова Н. Ю. Правомерное и неправомерное поведение как парные юридические категории (общетеоретический аспект) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Наталья Юрьевна Фролова – Казань, 2010. – 25 с.
158. Голубовський В. Є. Правомірна поведінка: теоретико-методологічний аспект дослідження / Владислав Євгенович Голубовський // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1.– С. 68 – 72.
159. Анохин С. А. Правовые качества личности в системе условий правомерного поведения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Сергей Александрович Анохин. – М., 2005. – 26 с.
160. Назаров С. Ю. Проблемы формирования правопослушного поведения личности / С. Ю. Назаров // Личность. Культура. Общество. – 2011. – Т.13. – №4. – С. 330 – 333.
161. Чинчинов А.А. Социалистическое право как средство воспитания интересов личности / А.А. Чинчинов // Вестник Московского университета. Серия II. Право. – 1985. – №1. – С. 73 – 74.
162. Иванов А. А. Теория государства и права / А. А. Иванов, В. П. Иванов. – М.: Юнити-Дана, 2007. – 303 с.

163. Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: вопросы и ответы / Валерий Николаевич Протасов. – М.: Новый Юрист, 1999. – 240 с.
164. Абдильдин Ж.М. Диалектика активности субъекта в научном познании / Ж.М. Абдильдин, А.С. Балгимбаев. – Алма-Ата: Наука, 1977. – 303 с.
165. Ковалева Е. Л. Правомерное и противоправное поведение (их соотношение) : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Елена Леонидовна Ковалева. – М.: 2002. – 25 с.
166. Романова А. С. Правомірна активність людини / А. С. Романова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – № 10 – 2. – С. 14 – 16.
167. Аграновская Е.В. Правовая культура и обеспечение правовой личности / Елена Валерьевна Аграновская. – М. : Наука, 1988. – 142 с.
168. Денисова А. М. Механізм і засоби правового впливу (теоретико-правове дослідження): дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Денисова Анна Михайлівна. – К., 2013. – 230 с.
169. Бобровник С. В. Проблеми теорії держави і права : курс лекцій / Бобровник С. В. – К. : Вид-во Київського ун-ту права, 2004. – 122 с.
170. Нехаева У.И. Правомерное поведение как ценность правового порядка / У.И. Нехаева // Философия права. – 2009. – № 4. – С.74 – 77.
171. Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Вікторія Юріївна Швачка. – К., 2008. – 20 с.
172. Мураховська Т. Є. Проблематика структури норм права у зв'язку з системою права / Т. Є. Мураховська // Форум права . – 2012. – № 4. – С. 670 – 674.
173. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / Сергей Никитич Братусь. – М. : Гос. изд. юр. лит., 1950. – 376 с.

174. Татаринцева Е.В. Правовое воспитание (методология и методика) / Елена Васильевна Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990. – 175 с.
175. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник / Скакун О.Ф. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
176. Щербаков В. А. Механизм индивидуального поведения лиц, совершающих насильственные преступления против личности : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Вячеслав Александрович Щербаков. – Москва, 2003. – 23 с.
177. Дьяков С. В. К вопросу о причинности в механизме преступного поведения / С. В. Дьяков // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1987. – Вып. 45. – С. 17 – 22.
178. Штанько А. О. Об'єктивні та суб'єктивні чинники правопорушень / А. О. Штанько // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 44. – С. 89 – 94.
179. Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку : проблеми, реалії, перспективи : монографія / Н. М. Оніщенко; [відп. ред. Ю. С. Шемшученко]. – Київ : Юрид. думка, 2008. – 320 с.
180. Костенко О. М. Модернізація доктрини сучасної кримінології у парадигмі соціального натуралізму / О. М. Костенко // Вісник Асоціації кримінального права України. – 2014 – № 1(2). – С. 190 – 208.
181. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу / Костенко О. М. – Київ: Атіка. – 2008. – 352 с.
182. Костенко О. М. Соціальний натуралізм – світогляд майбутнього / О. М. Костенко // Вісник Національної академії наук України. – 2006. – № 10. – С.33 – 39.
183. Жаренов И.П. Государственное принуждение в условиях демократизации общества : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Иван Павлович Жаренов. – М: 2006. – 23 с.

184. Макарейко Н. В. Государственное принуждение как средство обеспечения общественного порядка : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Николай Владимирович Макарейко. – Нижний Новгород, 1996. – 19 с.
185. Венгеров А.Б. Теория государства и права / Анатолий Борисович Венгеров. – 3-е изд. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
186. Трещова О. Р. Теоретико-правові засади державного примусу / О. Р. Трещова // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Вип. 19. – Х. : Право, 2010. – С. 92 – 98.
187. Загальна теорія держави і права: підручник / [за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина]. – Харків: Право, 2002. – 432 с.
188. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2005. – 314 с.
189. Філоненко Т. М. Щодо поняття примусу як соціально-правового регулятора / Т. М. Філоненко // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: збірник тез доповідей XV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Суми, 8–9 листопада 2012 р.) / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – С. 203 – 205.
190. Демидов П. В. Частное правовое принуждение как категория современной теории права: научные и практические проблемы : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Павел Владимирович Демидов. – Нижний Новгород, 2005. – 25 с.
191. Рогов А. П. Особенности государственного принуждения в правовом государстве : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Александр Павлович Рогов. – Саратов, 2013 – 23 с.
192. Лановая Г. М. Принуждение в системе форм правоприменения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и

история права и государства; история правовых учений» / Галина Михайловна Лановая. – М.: 2006, – 24 с.

193. Чашников В.А. Государственно-правовое принуждение: общетеоретические вопросы : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Всеволод Александрович Чашников. – Екатеринбург, 2006. – 28 с.

194. Бобровник С.В. Правовий конфлікт: поняття, ознаки, природа та різновиди / С.В. Бобровник // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 1(64). – С. 26 – 33.

195. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Николай Михайлович Коркунов. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.

196. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права / Эрих Юрьевич Соловьев. – М.: Наука, 1992. – 212 с.

197. Скіданов К. Поняття волі та волевиявлення і їх правове значення для вчинення правочинів / К. Скіданов // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4. – С. 240 – 247.

198. Глаголев П. В. Юридическая ответственность в системе мер государственного принуждения : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Павел Валерьевич Глаголев. – Саратов, 2007. – 18 с.